

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

**ФАСИЛІТАЦІЯ І ТРЕНІНГ
НА КУРСАХ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ**

Навчально-методичний посібник

Мелітополь 2018

УДК 378.015.31:17.022.1 (075.8)

ББК 74.58я73

Я47

Рекомендовано Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 16 від 27.06.2018)

Навчально-методичний посібник підготовлено в межах проекту «Теоретико-методичний супровід діалогічної взаємодії релігійних ідентичностей у культурно-освітніх практиках народів Північного Приазов'я» (№ держреєстрації 0116U006913) та згідно з тематичним планом МОН України (наказ № 973 від 15. 08. 2016 р.)

Рецензенти:

Помиткін Е. О. – завдувач відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, доктор психологічних наук, професор;

Сайко Н. О. – доцент кафедри спеціальної освіти і соціальної роботи Полтавського національного університету ім. В. Г. Короленка, професор;

Семчук Н. І. – кандидат філологічних наук, доцент, завдувач сектора організаційної культури та етики педагогічних працівників відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи Інституту модернізації змісту освіти.

Я47 Фасилітація і тренінг на курсах духовно-морального спрямування: навчально-методичний посібник / Яковенко І. О., Єршоміна Л. Є., Жейнова С. С., за заг. ред. Л. Ю. Москальової. – Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2018. – 111 с.

ISBN 978-617-7566-38-9

У посібнику презентовано навчальну програму з курсу «**Фасилітація і тренінг на курсах духовно-морального спрямування**» й подано методичні рекомендації до практичних занять.

Посібник адресовано здобувачам вищої освіти кваліфікаційного рівня «бакалавр», викладачам закладів вищої освіти, педагогічним працівникам, методистам закладів загальної середньої освіти, представникам духовенства різних релігійних конфесій, а також широкому загалу читачів.

УДК 378.015.31:17.022.1 (075.8)

ББК 74.58я73

© Москальова Л.Ю., Яковенко І.О.,

Єршоміна Л.Є., Жейнова С.С., 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОБОЧА НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З КУРСУ «ФАСИЛІТАЦІЯ І ТРЕНІНГ НА КУРСАХ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ»	6
МОДУЛЬ 1. ФАСИЛІТАЦІЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ КОЛЕКТИВНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ НА КУРСАХ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ	
1. 1. Фасилітатор як керівник, лідер та учасник процесу духовно-морального виховання	8
1. 2. Етичний кодекс фасилітатора – вчителя християнської етики	18
1. 3. Успішність групової комунікації як результат діяльності фасилітатора на курсах духовно-морального спрямування ...	25
Діалогічні студії	33
Творча майстерня	37
МОДУЛЬ 2. ТРЕНІНГ ЯК ЗАПЛАНОВАНИЙ ПРОЦЕС МОДИФІКАЦІЇ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ	
2. 1. Інтерактивні стратегії в тренінгах духовно-морального спрямування.....	42
2. 2. «Метод Ідеал» у тренінговій роботі на курсах духовно-морального спрямування	57
2. 3. «Кейс-метод» як інтерактивний метод, спрямований на розв'язання проблем духовно-морального спрямування... ..	76
Діалогічні студії	89
Творча майстерня	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	107

ПЕРЕДМОВА

Духовно-моральний розвиток молодого покоління – один з пріоритетів національних інтересів нашої держави. Доказом цього є розроблення стратегії виховання в сучасній школі, що спрямована на формування моральних цінностей особистості. Така модель освіти має базуватись на духовно-моральних засадах і сприяти створенню умов для особистісного розвитку й самореалізації кожної дитини. Сьогодні створено всі необхідні умови для подальшого впровадження в навчальний процес курсів духовно-морального спрямування. Так, зокрема на нормативному рівні, Міністерство освіти і науки України затвердило ряд навчальних програм («Основи християнської етики», «Біблійна історія та християнська етика» для учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, «Християнська етика в українській культурі»), за якими викладають відповідні предмети в закладах загальної середньої освіти України, незалежно від регіону. З огляду на це, постала необхідність у підготовці кваліфікованих педагогів за цим напрямом, що успішно здійснює Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. Відповідно до розроблених у 2013 р. Стандартів вищої освіти (авт. кол.: Л. Москальова, І. Рябко, Г. Васянович, В. Молодиченко, Т. Троїцька, Г. Шевченко), з 2012 р. розпочато освітню підготовку здобувачів вищої освіти за напрямом 6.010102 Початкова освіта спеціалізація: християнська етика, кваліфікація «Вчитель християнської етики».

У навчально-методичному посібнику «Фасилітація і тренінг на курсах духовно-морального спрямування» вміщено робочу навчальну програму з дисципліни, а також методичні вказівки до практичних занять. До матеріалів практичних занять увійшли тренінгові вправи, націлені на розвиток діалогічної взаємодії релігійних ідентичностей народів Північного Приазов'я. «Діалогічні студії» містять інформаційний матеріал і методичні вказівки до проведення тренінгів зі здобувачами вищої освіти, з дітьми дошкільного віку й учнями початкових класів, що сприяє формуванню релігійної зрілості майбутніх педагогів.

Метою викладання навчальної дисципліни «Фасилітація і тренінг на курсах духовно-морального спрямування» є ознайомлення здобувачів

вищої освіти з походженням і сутністю фасилітації, її місцем у соціальному житті, характеристикою цілей і технік фасилітації й тренінгу на курсах духовно-морального спрямування.

Навчально-методичний посібник адресований здобувачам вищої освіти кваліфікаційного рівня «бакалавр» (спеціалізація: «Християнська етика»), викладачам закладів вищої освіти, педагогам, методистам закладів загальної середньої освіти, представникам духовенства різних релігійних конфесій та широкому загалу читачів.

**РОБОЧА НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З КУРСУ
«Фасилітація і тренінг на курсах духовно-морального
спрямування»**

**МОДУЛЬ 1. ФАСИЛІТАЦІЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ
КОЛЕКТИВНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ НА КУРСАХ
ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ**

Фасилітатор як керівник, лідер і учасник процесу духовно-морального виховання

Фасилітація як спосіб створення на основі механізмів соціальної психології умов, спрямованих на розв'язання питань усередині групи. Фасилітація як один з видів впливу на духовно-моральний розвиток, завдяки якому координується робота й відбувається спільне розв'язання питань.

Етичний кодекс фасилітатора – вчителя християнської етики

Соціальна (підвищення швидкості або продуктивності діяльності особистості внаслідок актуалізації в її свідомості образу іншої людини або групи людей, що виступає суперником або спостерігачем за її діями) й педагогічна (посилення продуктивності освіти, навчання, виховання й розвиток суб'єктів професійно-педагогічного процесу завдяки особливому стилю спілкування й особистості педагога) фасилітація. Встановлення взаємин між фасилітаторами й учнями.

Успішність групової комунікації як результат діяльності фасилітатора на курсах духовно-морального спрямування

Процесинг як діяльність фасилітатора, спрямована на зміну поглядів окремих учнів або учнівського колективу, а отже, налагодження групової комунікації; робота з проблемою учня / учнівського колективу та її перетворення. Перетворювальний процесинг як система принципів і технік, що допомагають учневі / учнівському колективу змінити свій розум, упоратись з несприятливими обставинами свого життя й отримати від життя якомога більше того, що відповідає особистим духовно-моральним потребам.

МОДУЛЬ 2. ТРЕНІНГ ЯК ЗАПЛАНОВАНИЙ ПРОЦЕС МОДИФІКАЦІЇ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Інтерактивні стратегії в тренінгах духовно-морального спрямування

Тренінг і його призначення. Тренер і тренінгові групи на курсах духовно-морального спрямування. «Кубування» як стратегія критичного мислення. «Ромашка Блума». «Шість капелюхів мислення» Едварда де Боно. Таблиця Елвермана. «Фішбоун».

«Метод Ідеал» у тренінговій роботі на курсах духовно-морального спрямування

Дж. і К. Тойч як автори концепції самовдосконалення особистості. Застосування методу в межах курсів духовно-морального спрямування.

«Кейс-метод» як інтерактивний метод, спрямований на розв'язання конкретних проблем і виконання завдань

Проблемні питання та їх розв'язання засобами «кейс-методу». Переваги «кейс-методу» в роботі з учнями початкових класів на уроках духовно-морального спрямування.

МОДУЛЬ 1. ФАСИЛІТАЦІЯ ЯК ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ КОЛЕКТИВНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ НА КУРСАХ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ

Тема 1.1. Фасилітатор як керівник, лідер та учасник процесу духовно-морального виховання

Мета: сформувати розуміння фасилітації як здатності до системного мислення в досягненні професійних результатів.

Основні питання теми:

1. Педагогічна фасилітація як умова продуктивності навчально-виховного процесу.

2. Фасилітація як засіб розвитку ключових компетентностей у межах курсів духовно-морального спрямування.

Види самостійної роботи:

Самостійне опрацювання питань теми.

Складання тестових завдань для самоперевірки.

Види контролю знань:

Усне опитування.

Перевірка виконаних завдань.

Рекомендована література:

1. Клепко С. Ф. Дилема «факти – компетентності». *Управління освітою*. 2005. № 17. С. 2–3.
2. Хоменко А. В. Фасилітація як феномен гуманних відносин учителя й молодшого школяра. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/soc_gum/znpbdpu/Ped/2009_1/Нomenko%20A.pdf (дата звернення: 03.05.2018)
3. Фісун О. В. Педагогічна фасилітація як багатозначний феномен. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Засоби навчальної та науково-дослідної роботи»*. 2010. № 34. С. 133–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_zntndr_2010_34_21 (дата звернення: 13.05.2018)

1. Педагогічна фасилітація як умова продуктивності навчально-виховного процесу

Фасилітація як спосіб створення на основі механізмів соціальної психології умов, спрямованих на розв'язання питань усередині групи.

Фасилітація – це організація процесу колективного розв'язання проблем у групі. Керує цим процесом фасилітатор («ведучий», «голова»). Зауважимо, що «голова» – це назва формальної ролі, а фасилітатор – це характеристика змісту діяльності.

У контексті окресленої дисципліни фасилітатором може бути незалежна «третя сторона», запрошена сторонами для «раціоналізації» процесу духовно-морального виховання.

Термін «фасилітація» був запозичений педагогікою з гуманістичної психології й означає «полегшувати», «допомагати», «сприяти». Педагогічна фасилітація – це умова продуктивності навчання або виховання й розвитку суб'єктів педагогічного процесу, що реалізується завдяки особливому стилю спілкування й власне особистості педагога.

Щоб втілити ідеї фасилітації в діяльності, майбутньому вчителеві необхідно пізнати себе як людину, організувати свою роботу так, щоб, з одного боку, інтереси учнів збігались з загальнонародськими інтересами, духовно-моральними основами, а з іншого – щоб учні мали можливість виявляти себе як індивідуальність.

Процес духовно-морального виховання молодого покоління майбутній учитель має будувати на основі діалогічної стратегії міжособистісних впливів, ділити повноваження з учнями, співпрацювати з класом. Також учитель має зосереджувати увагу на конструктивній взаємодії з учнями; допускати наявність різних поглядів і думок у вихованців; керувати навчальним процесом так, щоб учні ставали більш самостійними; за потреби надавати поради класу щодо певних думок, реалізації будь-яких ідей, можливих рішень; дозволяти учням вибирати найбільш прийнятні методи навчання й при цьому бути активним спостерігачем. Відповідно до рівня духовно-морального виховання учнів початкових класів, учитель-фасилітатор за допомогою простих ідей, крок за кроком має підводити учнів до виконання складних завдань, говорити не учням, а з учнями. Така взаємодія характеризується єдністю дій і широкими комунікаціями між усіма її структурними елементами й зовнішнім соціальним середовищем.

Проектна діяльність. Ефективність діяльності вчителя-фасилітатора можна підвищити, використовуючи в навчально-виховному процесі метод проектів, що підсилює прагнення до відкриття нового.

Процес взаємодії, що стосується духовно-морального розвитку, – особистісно-орієнтований і спрямований на використання різних дидактичних підходів; він має високу мотивацію, що означає зростання інтересу у вихованців і залучення їх до роботи, відповідно до етапів її виконання.

Планування навчального проекту, зазвичай, складається з таких елементів:

1. Формування проектної групи.
2. Вибір теми.
3. Формулювання мети проекту.
4. Розподіл завдань і обов'язків.
5. Заплановане використання інформаційно-комунікативних технологій.
6. Підготовка робочого плану виконання проекту.
7. Встановлення норм оцінювання проекту.

Реалізація навчального проекту духовно-морального спрямування передбачає наявність двох елементів:

- виконання завдань, окреслених у робочому плані;
- підготовка презентації проекту.

Основними функціями педагогічного процесу є:

- трансляційна (освітня);
- соціалізаційна;
- оцінювальна;
- проектувальна;
- інформаційна;
- контролювальна;
- організаційна;
- консультативна;
- адаптивна.

В умовах гуманістичного переосмислення трансляційна функція здебільшого набуває значення не відтворювальної, а перетворювальної. Провідною стає адаптаційна функція, що полягає в наданні допомоги

індивідові пристосуватись до сучасних вимог суспільства, що постійно змінюються.

Активізація окреслених функцій педагогічного процесу потребує переосмислення ролі та функцій педагога. Гуманістичні підходи до навчання передбачають пріоритетність адаптаційної й організаційно-консультативної функцій педагога, який і стає фасилітатором (від англійського – to facilitate – полегшувати) і консультантом, і радником учнів.

Види фасилітації: психологічна, педагогічна, соціальна, спортивна; окремо виділяють екофасилітацію.

Основні категорії фасилітаційного процесу:

Педагогічна фасилітація – специфічний вид педагогічної діяльності, метою якого є допомога дитині в усвідомленні себе як самоцінності, підтримка її прагнення до саморозвитку, самореалізації, самовдосконалення, сприяння її особистісному зростанню, розкриттю здібностей, пізнавальних можливостей, актуалізація ціннісного ставлення до людей, природи, національної культури на основі організації допомагального, гуманістичного, діалогічного, суб'єкт-суб'єктного спілкування, атмосфери безумовного прийняття, розуміння й довіри.

Екофасилітація – процес управління відкритою динамічною системою особистості для підтримання її в стані саморозвитку.

Фасилітатор – це фахівець, який не зацікавлений у підсумках обговорення, не представляє інтереси жодної з груп-учасників і не бере участі в обговоренні, але несе відповідальність за якісне виконання завдань; це робота фасилітатора з учнем; робота з проблемами учня й перетворення їх на результат.

Перетворювальний процесинг – це система педагогічних принципів і технік, які допомагають учням змінити своє бачення, упоратись з несприятливими умовами навчання й досягти якомога кращого освітнього результату.

Типи педагогічної фасилітації:

Авторитарний – педагог очолює навчальний процес і спрямовує його в потрібному для нього напрямі, використовуючи при цьому свою владу; ухвалює рішення щодо цілей і методів роботи, дає пояснення; бере на себе цілковиту відповідальність за основні рішення.

Партнерський (гуманістичний) – педагог спрямовує навчальний процес на основі діалогічної стратегії міжособистісних впливів, ділить свої повноваження з учнями, співпрацює з групою. Він зосереджує свою увагу на конструктивній взаємодії з учнями; допускає наявність різних поглядів у групі; керує групою так, що вона стає більш самостійною; за необхідності надає поради групі щодо реалізації певних ідей і можливих рішень; дозволяє групі вибирати найбільш прийнятні методи навчання, залишаючись при цьому активним спостерігачем. За допомогою простих ідей, крок за кроком педагог підводить учнів до виконання складних завдань.

Прагматичний – педагог прагматично ставиться до учнів, в основному застосовує маніпулятивні впливи: мотивація, стимулювання, заохочення учнів («вплинути на нього так, щоб він захотів зробити те, що мені потрібно, і був би при цьому задоволений»).

Автономний – педагог надає повну свободу діям учнів (не ухвалює жодних рішень замість них або разом з ними, не втручається в їхні рішення, не робить зауважень щодо роботи групи, не запобігає розв'язанню конфліктів, проте керує процесом результативності).

Найбільш доцільним, на наше переконання, є партнерський тип фасилітації.

Фасилітатор організовує роботу учнів, сприяє розвитку їх особистісних якостей, допомагає ідентифікувати проблеми й ухвалювати рішення.

Мета фасилітації – організація ефективної роботи учнів на засадах гуманізму, особистісного саморозвитку, конструктивної взаємодії.

Умови фасилітації:

- проблемність навчання;
- глибока довіра педагога до учнів, їхніх можливостей;
- повага до учнів;
- толерантне ставлення до учнів, розуміння їхніх реакцій;

- забезпечення учнів інформаційними, дидактичними, матеріально технічними ресурсами.

Уміння педагога-фасилітатора:

- уважно слухати, спостерігати за ходом подій і поведінкою учнів і запам'ятовувати їх;
- налагоджувати просту й плідну комунікацію між членами навчальної групи;
- аналізувати й корегувати дії учнів;
- діагностувати й заохочувати ефективну (корегувати неефективну) поведінку;
- сприяти створенню моделі ефективної поведінки;
- забезпечувати зворотний зв'язок між учасниками навчального процесу, не використовуючи при цьому «наступальних» і «оборонних» форм спілкування;
- знаходити й активізувати конструктивні моделі поведінки під час внутрішньогрупової взаємодії;
- поширювати такі моделі в процесі міжгрупової роботи;
- викликати довіру в учнів, бути терплячим;
- бути справедливим, дотримуватись нейтральної позиції, оцінюючи роботу малих груп.

Головні складники процесу фасилітації:

- доступність, практична значущість змісту навчання;
- відсутність тиску на учнів;
- позитивне ставлення до помилок учнів;
- навчання в «співпраці»;
- відповідальність учнів за власні дії;
- повага до педагога.

Для забезпечення наведених вище позицій фасилітатор має власним прикладом реалізації ділових, підприємливих якостей сприяти розвитку мотивації учнів, надати допомогу їм у створенні міцного колективу, застосувавши методи активного навчання.

2. Фасилітація як засіб розвитку ключових компетентностей на курсах духовно-морального спрямування

Фасилітація – один з видів впливу, завдяки якому координується робота й спільно розв'язуються питання духовно-морального розвитку,

що відіграє важливу роль у формуванні професійної компетентності майбутнього вчителя.

Компетентність як характеристика навчання поширена в системах освіти європейських країн, а також у США та Канаді.

У світовій освітній практиці розглядають різні структури й типи ключових компетентностей, у яких простежується різниця не лише в акцентах, а й у самих поняттях.

Українські вчені (Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Локшина, Л. Масол, О. Овчарук, О. Олексюк, Л. Паращенко, О. Пометун, О. Савченко, С. Трубачова та ін.) є авторами теоретичних і прикладних розробок щодо впровадження компетентнісного підходу в освіту України. При цьому вони по-різному трактують саме поняття «компетентність». Так, наприклад, С. Клепко пропонує такі визначення компетентності: «компетентність – орієнтація освіти на “вихід” («output»)»; «компетентність – здатність до дослідження». О. Олексюк розглядає компетентність як «результат нового підходу до оцінки людських ресурсів (критерії результативності), складниками якого є змістовий (знання), процесуальний (уміння), аксіологічний (цінності, орієнтації), самореалізаційний (активність і самостійність) і креативний (творчість) компоненти».

У процесі вивчення курсів духовно-морального спрямування майбутні вчителі мають набути таких компетентностей і компетенцій:

Компетентності	Компетенції
Здатність до ухвалення рішень	Уміння розробляти модель конкретних дій
Здатність до навчання	Уміння слухати, наявність навичок самоорганізації
Системне мислення	Уміння всебічно усвідомлювати ситуацію, здійснювати її системний аналіз
Наполегливість і цілеспрямованість	Уміння досягати мети
Комунікативність	Володіння словом, умінням спілкуватись
Здатність до співпраці	Уміння слухати й розуміти співрозмовника
Проблемне мислення	Уміння розробляти моделі розв’язання проблеми в контексті духовності та моралі

У Рекомендаціях Європейської Ради і представників урядів країн-членів ЄС «Про поліпшення якості педагогічної освіти» («On improving the quality of teacher education», 15 November 2007) висуваються як традиційні, так і нові вимоги до вчителя, що мають формуватись у всіх

ланках педагогічної освіти для забезпечення здатності й спроможності вчителя в таких напрямках:

створювати безпечне й привабливе шкільне середовище на засадах взаємної поваги та співробітництва;

ефективно працювати в гетерогенних класах, де навчаються учні з різних соціальних і культурних верств, які мають різні здібності й потреби, зокрема потребу в спеціальній освіті;

працювати в тісному співробітництві з колегами, батьками, широкою громадськістю;

брати участь у розвитку школи або навчального центру за місцем роботи;

розвивати нові знання, бути інноватором на основі рефлексивної практики й досліджень;

упроваджувати інформаційно-комунікаційні технології для виконання різноманітних професійних завдань, зокрема й тих, що сприяють власному професійному розвитку;

стати автономною особистістю, яка навчається для власного неперервного професійного розвитку;

розвивати ключові компетентності до рівня, що є необхідним у певних умовах, відповідно до Рекомендацій Європейської Комісії щодо ключових компетентностей.

Отже, компетентності та компетенції – це динамічне поєднанням знань, умінь, навичок і соціально-педагогічної здатності майбутніх учителів, що викладатимуть предмети духовно-морального спрямування.

Практичне заняття 1. 1.

Мета: сприяти засвоєнню здобувачами вищої освіти теоретичного матеріалу шляхом виконання практичних вправ.

Хід роботи:

Завдання 1.

Напишіть есе на тему: «Фасилітатор – керівник дискусій».

Пригадайте 4 основні етапи фасилітації:

1. Вибір мети обговорення (визначити мету обговорення, межі й критерії для ухвалення рішення).
2. Аналіз проблеми (визначення сутності; визначення причин).

3. Визначення варіантів розв'язання проблеми (виявлення альтернативних рішень).

4. Вибір оптимального варіанта рішення (оцінка альтернативних рішень, остаточне рішення).

Завдання 2.

Занотуйте опорні матеріали:

На 1 етапі фасилітації використовують лише запитання (акцент на проблемі), перефразування (передача думок співрозмовника іншим словам, зі збереженням основного змісту висловлювання) та резюмування (підбиття підсумків, виокремлення головної думки).

Заповніть таблицю:

1 етап	Стисле визначення	Правила та поради для фасилітатора
Запитання		
Перефразування		
Резюмування		

Завдання 3.

Занотуйте опорні матеріали:

2 етап діяльності фасилітатора – це аналіз проблеми. На цьому етапі можна використати кілька прийомів (мозковий штурм, SWOT-аналіз, педагогічний консиліум).

Мозковий штурм – метод стимулювання творчої активності.

SWOT-аналіз – це метод стратегічного аналізу, що дає змогу виявити фактори внутрішнього та зовнішнього стану колективу (S – сильні сторони; W – слабкі сторони; O – можливості; T – загрози).

Педагогічний консиліум – метод, заснований на розгляді проблемного питання (тобто хвороби з симптомами та наявними наслідками) і хворого організму (особи чи колективу).

Заповніть таблицю:

2 етап	Стисле визначення	Правила та поради для фасилітатора
Мозковий штурм		
SWOT-аналіз		
Лікарський консилиум		

Завдання 4.

Занотуйте опорні матеріали:

Метафоричний спосіб – пошук варіантів рішень через пошук метафори.

Формування умов – погляд на проблему під іншим кутом зору.

Заповніть таблицю:

3 етап	Стисле визначення	Правила та поради для фасилітатора
Метафоричний спосіб		
Формування умов		

Завдання 5.

Занотуйте опорні матеріали:

4 етап фасилітації – вибір найкращого рішення щодо розв'язання проблемного питання / ситуації. Проте звичайне голосування не є вдалим способом. Більш доречним є прийом поляризації поглядів (розподіл учасників на оптимістів і скептиків для виявлення кількості варіантів думок) або соціометрія.

Заповніть таблицю:

4 етап	Стисле визначення	Правила та поради для фасилітатора
Поляризація поглядів		
Соціометрія		

Завдання для самостійної роботи:

1. За змістом лекційних матеріалів розробіть 10 тестових завдань.
2. Підготуйте презентацію на тему «Основні категорії фасилітаційного процесу».
3. За матеріалами практичного заняття розробіть приклади педагогічних ситуацій і презентуйте їх під час обговорення.

Тема 1. 2. Етичний кодекс фасилітатора – вчителя християнської етики.

Мета: сформувати знання й розуміння етичних закономірностей, прийнятих у суспільстві.

Основні питання теми:

1. Фасилітація в професійній освіті.
2. Встановлення взаємин між фасилітаторами й учасниками процесу духовно-морального виховання: правила й вимоги до етичних основ спілкування.

Види самостійної роботи:

1. Самостійне опрацювання питань теми.
2. Розроблення тренінгу для вчителів загальноосвітніх шкіл за однією з локацій, використовуючи для цього пам'ятку «Етичний кодекс фасилітатора».

Запитання та завдання для самоперевірки:

1. Фасилітація: зміст і значення терміна.
2. Цінність фасилітації в педагогічній діяльності.

Види контролю знань:

Усне опитування.

Виконаних тестових завдань.

Рекомендована література:

1. Жуковський В. М., Москальова Л. Ю. Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування в середніх загальноосвітніх закладах. Навчальний посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 364 с.
2. Психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1990. – 494 с.

1. Фасилітація в професійній освіті

Сьогодні суспільство через ряд обставин (економічних, фінансових, кадрових тощо) зіткнулось з абсолютно новою ситуацією в освіті. Виникла необхідність змінити умови, форми й механізми навчання, особливо в професійній сфері. З огляду на це, вартим уваги є відкрите в педагогіці та психології явище фасилітації (від англ. to facilitate – полегшувати, сприяти, створювати сприятливі умови).

Учені виділяють такі види фасилітації – соціальну й педагогічну.

Соціальна фасилітація – це підвищення швидкості або продуктивності діяльності особистості внаслідок актуалізації в її свідомості образу іншої людини (або групи людей), що виступає суперником або спостерігачем за її діями.

Педагогічна фасилітація – це посилення продуктивності освіти (навчання, виховання) і розвиток суб'єктів професійно-педагогічного процесу завдяки особливому стилю спілкування й особистості педагога.

Різниця між соціальною і педагогічною фасилітацією полягає в тому, що в соціальній сфері це відбувається шляхом спостереження за діями суб'єкта, а в педагогічній – завдяки особливому стилю спілкування й впливу особистості педагога на учнів, їхніх батьків, колег.

Розроблення концепції педагогічної фасилітації належить К. Роджерсу (50-і роки ХХ ст.), який наводив приклад австралійських аборигенів. Ця група людей упродовж 20 тис. років виживала в непридатному для життя середовищі, у якому сучасна людина загинула б за кілька днів. Секрет аборигенів крився в навчанні. Молодь

засвоювала знання про те, як знайти воду, вистежити дичину, вбити кенгуру, знайти шлях через пустелю. Ці відомості передавались як непорушна традиція, жодне новаторство не схвалювалось. Навчання забезпечувало молоде покоління засобами виживання у ворожих і практично незмінних обставинах.

Такий підхід мав сенс у стійкому середовищі, тому не підлягав сумніву впродовж століть.

Але сьогодні людина живе в умовах, що безперервно змінюються, причому це стосується як природи, так і соціуму. Особливо яскраво ця закономірність виявляється в професійній сфері, а отже, впливає на характер підготовки кваліфікованих кадрів.

Наукова інформація поширюється й оновлюється з такою швидкістю, що непохитне твердження, напевне, зміниться ще до того часу, коли учень збереться його використати.

У вітчизняній психології проблемі педагогічної фасилітації присвячена невелика кількість робіт (Е. Зеєр, І. Жижин та ін.) Вивчаючи цей феномен, науковці насамперед намагаються з'ясувати його особливості й психотехнології розвитку. Здебільшого дослідження виконуються в контексті педагогіки (Р. Дімухаметов, Є. Борисенко, Л. Куликова, Є. Врублевська та ін.).

Так, наприклад, робота Є. Борисенко присвячена питанню впровадження форм і методів роботи з фасилітації, становленню екзистенціальної спрямованості особистості учнів, розвитку школярів, які відстають у навчанні.

Предметом дослідження Л. Куликової та Є. Врублевської є фасилітаційне спілкування як вид педагогічної взаємодії, у процесі й у результаті якого здійснюється усвідомлений, інтенсивний і продуктивний саморозвиток його суб'єктів. Таке спілкування в духовно-ціннісному полі його учасників сприяє їхньому моральному самоперетворенню й удосконаленню.

Дослідник Р. Дімухаметов розробив концепцію фасилітації, що може стати теоретичним фундаментом для системи підвищення кваліфікації. Суть запропонованої технології фасилітації полягає в ініціюванні самоактуалізації педагога шляхом забезпечення провідної ролі діяльності, розвитку свідомості, незалежності, свободи вибору у відтворенні нових знань для особистісно-професійного зростання.

«Атрибутивне кільце»

(алгоритм управлінських дій викладача й здобувача вищої освіти)

- 1) фасилітація мотиво-утворювальної діяльності;
- 2) фасилітація формування мети;
- 3) фасилітація пошуку предмета пізнання;
- 4) фасилітація пошуку методу діяльності;
- 5) фасилітація пошуку засобів пізнання;
- 6) фасилітація реалізації процесу;
- 7) фасилітація рефлексії.

Отже, педагогічна фасилітація висуває ряд вимог як до процесу навчання, так і до особистості педагога, особливо до його вміння будувати взаємини з учнями, здобувачами вищої освіти, колегами.

Суть педагогічної фасилітації в професійній освіті полягає в подоланні традиційно закріпленої за учнями виконавської частини спільної діяльності й переході в такий спосіб від формування фахівця-функціонера до підготовки активного, здатного до самостійного аналізу й ухвалення нестандартних рішень спеціаліста.

Педагогічна фасилітація – це якісно вищий рівень навчання професіоналів, що відповідає сучасним практичним запитам. Здобувачі вищої освіти засвоюють практично стільки, скільки в них виникло запитань, тобто наскільки вони були активними в навчальному процесі.

Жоден емоційний і логічно побудований виклад матеріалу не дає бажаного ефекту, якщо ті, хто навчається, з тих чи інших причин залишилися пасивними слухачами (присутність і автоматична фіксація лекційного матеріалу).

У ході фасилітації навчального процесу викладач отримує можливість використовувати не догматичні методи та прийоми, а саме ті, що сприяють творчому засвоєнню необхідної інформації, формують уміння міркувати, шукати нові грані проблем у вже відомому матеріалі.

Педагогічна фасилітація – це позиція викладача / вчителя бути не «над», а «разом» з учасниками освітнього процесу (студентами / учнями) й не боятись при цьому звинувачень на свою адресу щодо «незнання реальних проблем», які аналізують у процесі вивчення курсу й які часто підлягають сумніву.

Реалізація концепції педагогічної фасилітації передбачає створення таких умов:

- значущість навчання для студентів / учнів;
- конгруентність викладача;
- психологічну безпеку й психологічну свободу.

Розглянемо кожну з них окремо.

Тільки значуще навчання є найбільш продуктивним, оскільки передбачає не просто засвоєння знань, а зміну внутрішнього чуттєво-когнітивного досвіду студента.

Конгруентність викладача виявляється в його усвідомленому ставленні до інших людей загалом і до учасників освітнього процесу, з якими він працює, зокрема, а також у його рефлексії, взаємодії, розумінні та прийнятті своїх справжніх почуттів. Це дає змогу бути відвертим у стосунках.

Психологічна безпека в процесі фасилітації досягається за рахунок визнання безумовної цінності особистості й створення ситуації, де немає зовнішнього оцінювання. Викладач забезпечує умови для розвитку та сприяє творчості, якщо переконаний, що будь-яка людина самобутня й неповторна в усіх своїх проявах, незалежно від стану й поведінки, наприклад, сьогодні. Психологічна свобода передбачає формування креативності й самовираження. Фасилітація дає змогу розкривати потаємні думки, почуття та стани. Це забезпечує щирість і довіра, а також химерне й несподіване поєднання образів, понять і значень, що є частиною творчості.

Дотримання цих умов для організації фасилітації в процесі навчання сприяє формуванню й розвитку таких якостей, як самостійність, пізнавальна активність, спрямованість на оволодіння професією.

Отже, особистість відкривається людям як значуще для них джерело нових смислів. Феноменологія відображеної суб'єктності охоплює три взаємопов'язані групи явищ.

«Міжіндивідуальний вплив»

Початком, що активізує, у цьому разі стає актуальний образ значущого іншого, сформований у людей в умовах безпосередньої взаємодії з ним.

Це, по-перше, спрямований вплив: суб'єкт ставить перед собою завдання досягти бажаного результату (наприклад, справити на когось враження, змусити його зробити що-небудь тощо) і реалізує свій задум.

По-друге, неспрямований вплив: суб'єкт не прагне викликати ту чи іншу реакцію в іншій людині, але все-таки зумовлює зміни в ній: можливі зміни в психіці й поведінці індивідів в умовах контакту зі значущим іншим (динаміка розумової діяльності, наприклад, підвищення рівня креативності), перцепції (зниження порогу виникнення ілюзій), когнітивної складності (підвищення або зниження мірності суб'єктивних семантичних просторів), емоційних проявів (посилення або ослаблення агресивності) тощо.

«Ідеальний інший»

Відображена суб'єктність у такому разі виступає як дієвість уявлень пам'яті чи уяви. Носій відображеної суб'єктності іншої людини відкриває в собі два смислові й разом з тим силові центри: «Я» та «Інший у мені».

Далі, коли людина, яка сприймалась як значущий інший, пішла з життя, то переживання її буття у внутрішньому світі суб'єкта може зберігатись, а іноді навіть посилюватись.

«Втілення Я»

У цьому разі фактично знімаються діалогічні форми зв'язку між індивідом і значущим іншим. Відображена суб'єктність останнього невіддільна від «Я» індивіда. Феномен відображеної суб'єктності – це результат процесу персоналізації.

Отже, передумовою для оволодіння технологією фасилітації є достатній рівень розвитку таких якостей, як емпатія, рефлексія, лідерство й комунікативність. Але, крім цього, майбутній педагогічний працівник, щоб стати фасилітатором, має оволодіти науковими систематизованими знаннями про цей феномен.

2. Встановлення взаємин між фасилітаторами й учасниками процесу духовно-морального виховання

Особистісні зміни, а не статичне знання – ось те, що має сенс у виборі мети освіти в сучасному світі. Значуще навчання визначається особливостями відносин, що встановлюються між фасилітатором і учасниками процесу духовно-морального виховання.

Пам'ятка «Етичний кодекс фасилітатора»

- Û Будь толерантним, доброзичливим, позитивно налаштованим.
- Û Не нав'язуй свої погляди (оцінки).
- Û Забезпеч рівні права всіх учасників процесу духовно-морального виховання.
- Û Нейтралізуй негативну енергію учасників (за потреби) і спрямуй її в позитивному напрямі.
- Û Поважай і мотивуй кожного.
- Û Не нашкодь нікому.
- Û Будь об'єктивним.
- Û Зберігай нейтральну позицію під час дискусії.
- Û Май адекватний зовнішній вигляд.
- Û Не виділяйся поведінкою та одягом.
- Û Спілкуйся зрозумілою мовою.
- Û Поважай місцеву культуру, а також культуру групи «свій – чужий».
- Û Не протиставляй себе групі.
- Û Умій поставити «крапку» в дискусії.
- Û Будь обізнаним з темою / контекстом.

Пам'ятай! Гарний фасилітатор – це:

- Ø холодний розум;
- Ø гаряче серце;
- Ø чисті думки;
- Ø рішучі дії;
- Ø щира мова.

Практичне заняття 1. 2.

Мета: закріпити знання етичних правил у діяльності фасилітатора.

Хід роботи:

Завдання 1.

Користуючись літературою, визначте сутність інструментарію фасилітатора, а саме: «Квітка лотоса», «Килим ідей», «Дерево рішень».

Працюючи в міні-групах, розробіть приклади всіх можливих варіантів поведінки фасилітатора в процесі використання зазначеного вище інструментарію.

Картка для нотування ідей (отримує кожна міні-група):

Назва інструментарію	Приклад позитивної поведінки	Приклад негативної поведінки
«Квітка лотоса»		
«Килим ідей»		
«Дерево рішень»		

Завдання 2.

Розробіть план-схему напрямів саморозвитку фасилітатора.

Завдання для самостійної роботи:

1. За змістом лекційних матеріалів розробіть 10 тестів.
2. Підготуйте презентацію на тему «Етика спілкування педагога-фасилітатора».
3. Розробіть дві вправи на закріплення етичних правил фасилітатора.

Тема 1. 3. Успішність групової комунікації як результат діяльності фасилітатора на курсах духовно-морального спрямування

Мета: сформувати знання про групову комунікацію на курсах духовно-морального спрямування.

Основні питання теми:

1. Засоби виконання завдань, підтримки процедури діяльності фасилітатора й позитивної атмосфери в групі.
2. Техніка фасилітації в управлінні вільною дискусією.

Види самостійної роботи:

Підготовка презентації питання: «Процесинг як діяльність фасилітатора, спрямована на зміну поглядів окремих учнів або учнівського колективу».

Складання тестових завдань і суджень до теми.

Запитання та завдання для самоперевірки:

1. Фасилітація та її види.
2. Умови реалізації концепції педагогічної фасилітації.

Види контролю знань:

Усне опитування.

Перевірка виконаних завдань.

Рекомендована література:

1. Бочкарева О. Этико-эстетическая направленность художественного диалога в образовании. *Искусство и образование*. 2006. № 6 (44). С. 49–70.
2. Енциклопедія освіти / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
3. Врублевская Е. Г. Педагогические условия развития у педагога способности к фасилитирующему общению в процессе его профессиональной деятельности (на материале учреждений дополнительного образования детей): дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01. Хабаровск, 1999. 226 с.
4. Димова О. И. Педагогические условия развития способности к фасилитирующему воздействию у будущих учителей: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01. Хабаровск, 2002. 199 с.

1. Засоби виконання завдань, підтримки процедури діяльності фасилітатора й позитивної атмосфери в групі

Працюючи з групою, фасилітатор постійно підтримує два процеси:

- 1) виконання завдань;
  - 2) забезпечення процедури діяльності й позитивної атмосфери в групі.
- Реалізацію кожного з цих процесів забезпечують специфічні засоби.

Засоби виконання завдань, підтримки процедури діяльності й позитивної атмосфери в групі

Виконання завдання	Забезпечення
Ініціювання	Знайомство / вітання
Висловлення думки	Слухання
Уточнення пропозиції	Розрядка напруженості
Розроблення плану	Пошук компромісу
Розвиток ідеї	Схвалення, підтримка
Підбиття підсумків	Забезпечення спілкування
Перевірка	

Процеси виконання завдань і підтримання позитивної робочої атмосфери в групі можуть бути деталізовані в низці функцій фасилітатора, зорієнтованих на досягнення певної мети.

**Взаємозв'язок функцій, мети та дій фасилітатора,
спрямованих на виконання завдань**

Функція	Мета	Дії
Ініціатор	Вказати головну мету групи	Пропонувати завдання, цілі, окреслювати проблеми
Пошук інформації	Досягти розуміння потреби в інформації	Запитувати про факти, що стосуються справи
Надання інформації	Забезпечити інформацією потрібною	Надавати факти, що стосуються справи
Пошук думки	Перевірити наявність консенсусу	Запитувати про думки й почуття
Висловлення думки	Забезпечити базис для думок групи	Заявляти про свої почуття й думки
З'ясування	Визначити зміст понять та ідей	Пояснювати терміни, інтерпретувати ідеї
Розроблення	Зменшити неясність, продемонструвати наслідки	Наводити приклади, розвивати значення
Координація	Узгоджувати питання	Пропонувати способи узгодження різних питань
Розроблення процедури	Встановити порядок	Рекомендувати порядок денний
Резюмування	Показати, як саме ідеї пов'язані між собою	Об'єднувати питання, що пов'язані між собою

**Взаємозв'язок функцій, мети та дій фасилітатора,
спрямованих на підтримання робочої атмосфери**

Функція	Мета	Дії
Заохочення	Підбадьорювати інших, висловлювати їм своє захоплення	Виявляти дружнє, тепле та чуйне ставлення до членів групи
Висловлення почуттів	Звертати увагу групи на реагування	Висловлювати власні почуття й звертати увагу на почуття інших
Зменшення напруження	Зменшити напруження	Використовувати жарти, гумор, перерви
Примирення	Зберігати єдність групи	Пропонувати компроміси, визнавати помилки
Сприяння спілкуванню	Підтримувати відкриту дискусію	Звертатись до «тихих» учасників, пропонувати процедури обов'язкової участі в спілкуванні

Функція	Мета	Дії
Встановлення стандартів	Інформувати групу про напрямок руху	Заявляти стандарти
Інтерпретація	Тлумачити сказане	Перефразувати сказане
Слухання	Забезпечити промовцю стимулювальну аудиторію	Сприймати ідеї групи, демонструвати увагу

2. Техніка фасилітації в управлінні вільною дискусією

Розглянемо застосування техніки фасилітації на прикладі управління вільною дискусією – неструктурованим обговоренням певної теми, коли говорять лише ті, хто цього хоче, і здебільшого стільки, скільки вони хочуть.

Встановлення черговості виступів є ефективним і простим способом управління дискусією.

Фасилітатор просить підняти руку тих, хто хоче висловитись, і встановлює, хто за ким виступатиме. Зафіксувавши порядок виступів, фасилітатор може запропонувати групі процедуру, що активізує дискусію, – переривання черговості, коли фасилітатор бачить сильне бажання когось з присутніх відреагувати на зауваження особи, яка виступає.

У такому разі особі надається можливість дуже стисло висловитись, після чого триває запланований порядок виступів. Зауважимо, що переривання черговості має сенс лише тоді, коли воно коротке й стосується основної теми.

Встановлення черговості виступів допомагає групі подолати домінування авторитетних осіб і дає змогу висловитись членам ієрархічно організованої групи, що мають нижчий статус.

Поряд зі встановленням черговості у вільній дискусії може бути застосований прийом запрошення до обговорення, коли фасилітатор просить висловитись тих, хто ще не виступав. Іноді фасилітатор може за жестами та мімікою зрозуміти, що хтось хоче заперечити або підтримати щойно висловлену думку, тоді він може звернутись до цієї людини персонально з запитанням: «Ви хочете щось додати?».

Також фасилітатор може запропонувати групі поставити запитання особі, яка виступає, у такий спосіб сприяючи роз'ясненню запропонованих ідей і акцентуючи увагу на основній темі дискусії.

Прийом балансування корисний, коли частина групи, імовірно, не згодна з думкою попереднього доповідача. У такому разі фасилітаторові доречно запитати групу: «Чи всі згодні з цим? Чи хтось має інший погляд?». Коли виявилось, що є кілька аспектів аналізу вихідної теми, модератор встановлює послідовність розгляду цих аспектів.

Зробити це можна за чотири кроки:

- 1) фасилітатор зауважує, що хоче відійти від обговорення й підсумувати те, що було сказано;
- 2) називає аспекти, виявлені в процесі обговорення;
- 3) звіряє точність свого розуміння з групою, зокрема питає, чи не забув він про якийсь аспект;
- 4) пропонує послідовність розгляду названих аспектів.

Також фасилітатор застосовує навички активного слухання: ставить запитання, перефразовує, підсумовує, підтримує візуальний контакт з групою, акцентуючи увагу на малоактивних учасниках дискусії і невербально демонструючи готовність надати їм слово.

Коли фасилітатор помічає, що група втомилась, він пропонує зробити перерву або підсумувати сказане й закінчити обговорення у форматі вільної дискусії.

На кожній стадії розвитку групи перед фасилітатором стоять різні цілі і, відповідно, він має виконувати різні функції.

Розглянемо п'ять стадій розвитку («життя») групи та роль фасилітатора на кожній з них.

Стадія 1. Формування групи. Початок взаємодії в групі. Можливий певний рівень невпевненості, підозрілості й страху в одних та оптимізму – в інших.

Роль фасилітатора: організувати знайомство, навчити працювати разом, забезпечити початкове керівництво та інформацію, запропонувати прості спільні завдання.

Стадія 2. Шторм. Виявляється певний конфлікт або конкуренція між членами групи за привабливі для них ролі в групі (лідера, експерта, критика тощо).

Роль фасилітатора: продовжувати бути позитивним та інформативним, пояснити групі, що конкуренція є невіддільним

складником групового процесу. Запропонувати групі завдання, що стимулюватимуть спільну роботу.

Стадія 3. Нормалізація. Команда починає працювати ефективно. З'являється довіра до групи, конкуренція за ролі припинилась.

Роль фасилітатора: перекласти відповідальність за груповий процес на команду. Стежити, щоб усі брали участь в обговоренні.

Стадія 4. Оптимальна робота. Група застосовує ефективні способи організації командної роботи, розв'язує складні проблеми.

Роль фасилітатора: забезпечувати групу інформацією, сприяти взаємодопомозі членів групи, за потреби вводити в групу нових членів.

Стадія 5. «Смерть» групи. «Смерть» групи настає внаслідок виконання завдань, для яких група створювалась, або внаслідок втрати лідера.

Роль фасилітатора: організувати підбиття підсумків і прощання або ініціювати створення нової групи.

Навички фасилітації важливі для успішного посередництва в процесі комунікативної взаємодії.

Практичне заняття 1. 3.

Мета: розвивати практичні навички групової комунікації в межах курсів духовно-морального спрямування.

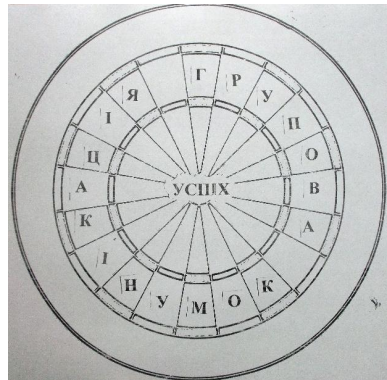
Хід роботи:

Завдання 1.

Вправа «Дартс»

Досягнення мети – у наших руках.

До кожної літери потрібно дібрати по три слова, які характеризують успішність діяльності педагога-фасилітатора.

Завдання 2.

Опрацюйте техніку продуктивного спілкування.

«Двері, що відчинені весь час»

Здобувачам вищої освіти пропонується виконати ряд дій. Кожен отримує папір, олівці та кольорові стікери. За командою викладача

(ведучого), учасники мають зобразити узагальнений образ дитячої душі у вигляді плану-схеми будь-якої будівлі (наприклад, будинок, палац, квартири тощо).

Так само потрібно уявити поведінку дитини або цілого класу, що може викликати певні занепокоєння, або з якою Вам складно налагодити доброзичливі стосунки. Територія всередині зображуваної будівлі – це поведінка дитини (дітей), з якою стикається дорослий. Кожний дитячий вчинок можна зобразити у вигляді маленької крапки.

Усе, що може сказати чи зробити дитина, дорослий бачить зверху цього плану-схеми.

Кожній людині притаманне власне сприйняття інших людей.

Обведіть іншим кольором ті крапки, що означають прийнятну для Вас поведінку дітей. Перегляньте результат Ваших дій. Проаналізуйте власне ставлення до прийнятних і неприйнятних форм поведінки дітей. Сформулюйте висновок про власний стиль як керівника групової взаємодії (авторитарний, демократичний, гуманний). Зверніть увагу, чи є у Вашій план-схемі двері, адже саме через них ми маємо увійти в дитячі душі.

«Позиція “поруч” як позиція сприйняття поведінки інших» – це саме ті слова, на які чекає кожна дитина, тому двері її душі завжди відчинені.

Дайте відповіді на такі запитання:

«Що я найбільше ціную у своїх вихованцях?»

«Що я найбільше ціную в собі (як в учителеві)?»

Ці відповіді рекомендується перечитати через деякий час.

Занотуйте опорні матеріали:

Доброзичливі стосунки – це важлива основа діяльності фасилітатора. У процесі налагодження комунікативної взаємодії важливим також є і вміння слухати. Варіанти слухання (за Т. Гордоном):

1. Пасивне слухання (тиша).

Воно дає змогу дитині відчувати себе тим, кого дійсно сприймають. Це може надихнути її на більшу відвертість.

2. Реакція визнання, підтвердження (кивання головою, нахил уперед, посмішка, похмурий вираз обличчя, репліки «Так», «О-о», «Я розумію»). Усе це спонукає дитину продовжувати, відчуваючи, що її уважно слухають.

3. «Відкриття дверей».

Інколи дитині потрібні додаткові заохочення, щоб почати говорити або стати більш відвертою. Такими фразами-заохоченнями можуть бути такі:

«Чи хочеш ти ще більше розповісти про це?»;

«Це цікаво. Чи хочеш ти продовжувати?»;

«Мені цікаво те, про що ти говориш»;

«Ти хотів би поговорити про це?» тощо.

4. Активне слухання.

Цей прийом допомагає зрозуміти, що саме стоїть за тим чи іншим висловлюванням людини. Щоб переконатись у правильності свого здогаду, дорослий має переформулювати те, що сказала дитина: «Отже,...», «Іншими словами,...», «Якщо я правильно зрозумів,...» – і далі своїми словами викласти суть проблеми. І якщо дитина відповість «Так», це означатиме, що припущення дорослого є правильним.

Завдання 3.

Проаналізуйте суть «мовних реакцій», що застосовують учителі до вихованців (наприклад, директивні зауваження; зауваження, що придушують ініціативу, містять негативну оцінку, критику, засудження, насмішку; непрямі зауваження, які містять сарказм, підсміювання, розважальні коментарі, відступи тощо) та їх наслідки. Роздуми зафіксуйте у вигляді таблиці або схеми під назвою «Поради для громади».

Завдання для самостійної роботи:

1. Підготуйте добірку діагностичних методик для визначення рівня готовності майбутніх педагогів до комунікативної взаємодії.

2. Занотуйте правила комунікативної взаємодії на уроках духовно-морального спрямування.

3. Розробіть три вправи, спрямовані на налагодження комунікативної взаємодії між батьківським комітетом і класним керівником.

*Діалогічні студії релігійних
ідентичностей на теренах Північного
Приазов'я*

**Тема: «Взаємодія релігійних
ідентичностей народів Північного Приазов'я
на ментальному рівні»**

Інформаційне повідомлення. Різноманітність релігійних ідентичностей серед народів Північного Приазов'я характеризується як позитивними (збагачення культурно-релігійними цінностями в процесі взаємодії), так і негативними (міжрелігійні конфлікти) виявами.

Термін ментальність (від лат. *mens* – розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) у контексті нашої теми означає спосіб мислення, який визначає загальну духовну налаштованість. У загальному розумінні – це певна настанова особистості або соціальної групи (представників окремої релігійної ідентичності) що пов'язана зі ставленням до навколишнього світу.

Для обговорення студентам пропонується цитата Жака Ле Гоффа «Ментальність – це те, що було спільне у свідомості Цезаря та будь-якого воїна в його легіонах, у свідомості Людовика Святого та будь-якого селянина в його володіннях, у свідомості Колумба та будь-якого матроса на його каравелах».

Проблеми ментальної взаємодії релігійних ідентичностей на ментальному рівні умовно поділяють на дві глобальні групи: безпосереднє сприйняття однієї категорії населення іншою та мотиви зміни віри.

Що ж до населення Північного Приазов'я, то відомо, що суворе дотримання догматів віровчення, у яких було закріплено все: шлюбно-сімейні та громадські зв'язки, етика праці, устрій поселень, зовнішній вигляд самих менонітів, їхній одяг тощо, – було характерно здебільшого для менонітів (німецькомовних колоністів).

Цікавим є той факт, що зазвичай меноніти вели тверезий спосіб життя й пильно стежили за дотриманням заборони на вживання алкоголю, хоча самі щоденно випивали кувальця пива перед їжею.

Місцеве населення Молочанська сприймало менонітів як чужинців. Ряд розбіжностей у думках стосувався моделі поведінки (наприклад, те, що меноніти вважали проявами розумної економії, ощадливості, місцеве

населення сприймало як скнарість, замкненість і антипатію до представників інших етнічних чи релігійних спільнот тощо).

А сьогодні в м. Молочанськ діє благодійний фонд «Менонітський центр», представники якого організують благодійницьку й волонтерську роботу, підтримуючи соціально незахищене населення, незалежно від національності й релігійної належності.

У Запорізькій області діють п'ять громад менонітів (у м. Запоріжжя, у с. Балкове та с. Кутузовка Токмацького району й у с. Миколай-Поле Запорізького району).

Це є тим прикладом, коли релігійні ідентичності взаємодіють з метою підтримки, допомоги й взаємозбагачення культур.

Завдання для дослідницько-пошукової діяльності:

Користуючись науково-педагогічною літературою, а також інтернет-джерелами, знайти приклади діалогічної взаємодії між представниками релігійних ідентичностей Північного Приазов'я.

Узагальнюючи отримані знання, ведучий пропонує учасникам скласти синквейн.

Синквейн – це форма вільної творчості, що потребує від авторів уміння знаходити в інформаційному матеріалі найбільш суттєві елементи, формулювати висновки та стисло їх викладати.

Складання синквейну сприяє формуванню аналітичних здібностей, що дає змогу вдало поєднувати елементи трьох основних освітніх систем: інформаційної, діяльнісної та особистісно-орієнтованої.

Перший рядок – це тема синквейну (вказати одним словом);

Другий рядок – означення, зазвичай прикметники (два слова), що характеризують річ або явище, про яке йдеться;

Третій рядок – дієслова або дієприкметники (три слова), що передають характерні для об'єкта дії;

Четвертий рядок – словосполучення або сполучення чотирьох слів, що передають особисте ставлення автора до предмета чи явища, про які йде мова;

П'ятий рядок – одне слово, що характеризує предмет чи явище, про які йдеться (найчастіше – синонім до першого рядка).

Наприклад:

1. Релігії
2. Північне Приазов'я
3. Строкатість, індивідуальність, особливість
4. Конфліктують, взаємодіють, пізнають, виховують
5. Діалог

Після цього ведучий пропонує учасникам заповнити лист зворотного зв'язку:

Лист зворотного зв'язку

1. Під час сьогоднішньої зустрічі я ...
2. Мені сподобалось ...
3. Бажаю організаторам тренінгу ...

Нескладна будова синквейну уможливорює його використання й у роботі з учнями початкових класів.

Завдання для здобувачів вищої освіти: відтворити ігрову вправу для учнів початкових класів і запропонувати дітям варіант творчої діяльності, зокрема синквейн.

«Супермаркет “Діалог”»

Мета: виховувати в учнів прагнення до діалогічної взаємодії між представниками різних релігійних ідентичностей.

Засоби та матеріали: халат для продавця, іграшки (кошки, касовий апарат, паперові банкноти, цінники, гаманці, сумочки), картки з обов'язковим «таємним» завданням (варіанти завдань: звернутись з проханням пропустити без черги або потримати кошик; попросити будь-кого в магазині допомогти Вам перекласти товар у сумку; звернутись до касира з проханням відкласти товар, за яким Ви повернетесь пізніше; попросити в того покупця, який придбав граблі, дозволити Вам узяти одну штуку тощо), картки з назвою релігійної ідентичності.

Опис вправи: один з учасників виконує роль касира. У той час, коли учасник-касир перевдягається й займає своє місце біля касового апарату, ведучий роздає покупцям гаманці або сумочки (усередині яких є картка з описом певної релігійної ідентичності). У декого з учасників є

кошки для покупок. Кожний учасник отримує картку з обов'язковим «таємним» завданням.

Ведучий пояснює завдання вправи: Кожен учасник-покупець має переглянути вітрину й вибрати ті товари, які б він хотів придбати. Після того, як учасники зробили свій вибір (покупки вже у кошику), вони мають виконати обов'язкове «таємне» завдання, що позначено в картці. Дія відбувається в магазині. Учасники підходять до каси й розраховуються за товар.

Ведучий має запитати учасників про те, чи легко було їм визначитись з покупками та оплатити їх, а також про їхнє ставлення до поведінки покупців у черзі тощо.

Після виконання вправи ведучий пропонує учасникам зазирнути у їхні гаманці (сумочки) й показати картку, на якій позначено нібито їхню релігійну ідентичність. Касир також має таку картку (прикріплена на зворотному боці касового апарату).

Ведучий акцентує увагу на тому, що ані касир, ані жоден покупець не відчули дискомфорту в цій життєвій ситуації.

Отже, взаємодія представників різних релігійних ідентичностей може сприяти налагодженню успішного діалогу між ними.

Найголовніше правило творчих завдань для дітей:

БЕЗ ПРАВИЛ!!! ТВОРИТИ БЕЗ МЕЖ!!!

Здатність до творчого мислення формується й розвивається впродовж усього життя людини, але найефективніше й найбухливіше – у дитячому віці. Роль педагога-фасилітатора в цьому процесі є неоціненною. Духовно-моральні основи життя дитини закладаються від самого її народження й міцніють, розвиваються разом з нею, і творчість є дуже вдалим способом для цього.

Розвинути, виховати в дітей творче мислення – завдання кожного педагога, який, упроваджуючи нові, нестандартні методи навчання, сіє в дитячих серцях елементи творчості і, як наслідок, – отримує розумних, талановитих учнів, що люблять навчатись, прагнуть до нових знань, уміють творчо мислити й творчо діяти. У цьому процесі особливу увагу потрібно звернути на деякі важливі моменти. Так, зокрема, учителю необхідно:

1. Організувати спостереження. Діти дошкільного й молодшого шкільного віку «дивляться», але не «бачать». Потрібно акцентувати їхню увагу на сутєвому, новому, на тому, завдяки чому робота стає оригінальною.

2. Стимулювати творчу увагу. Діти яскраво сприймають світ, але для них характерна особлива емоційність уяви. Потрібно допомогти зрозуміти побачене, почуте.

3. Підтримувати позитивні емоції. Відомо, що діти дошкільного й молодшого шкільного віку дуже цінують думку дорослих, радіють власним успіхам. Тому завдання педагога – дати змогу дитині отримати задоволення від власних досягнень, від власної творчої праці.

4. Розвивати потребу в творчості. Створити потребу престижності творчого процесу. Варто використати притаманну дітям цього віку імпульсивність і спрямувати її на творчість: запропонувати придумати риму, загадку, казку, самостійно віднайти що-небудь цікаве в природі, допомогти встановити зв'язки й відношення між явищами та предметами й у такий спосіб закласти основи творчого мислення.

5. Виховувати вольові риси характеру. У творчому процесі важливу роль відіграють такі риси характеру, як самостійність, сміливість, рішучість, цілеспрямованість.

6. Дбати про те, щоб будь-який вид діяльності містив елементи творчості. Для того, щоб здатність до творчого мислення не була лише пасивною, щоб отримати певні результати, потрібний постійний стимул, двигун, який активізуватиме творчість. Таким двигуном можуть стати колективна робота, конкурси, олімпіади, змагання.

7. Виховувати успіхом. Не зловживати докорами, зауваженнями, двійками, а навпаки, підтримувати того, хто не встигає, хвалити за кожний, навіть незначний, крок уперед.

8. Розвиток творчих можливостей дитини потребує від педагога застосування творчих завдань, що становлять систему, яка дасть змогу урізноманітнити творчу діяльність і забезпечити перехід від репродуктивних, формально-логічних дій до творчих.

9. Кожний повинен пам'ятати, що творчі завдання забезпечують швидке набуття знань і вмінь, закріплення й застосування їх на практиці. А це означає, що для розвитку творчих можливостей велике значення мають пізнавальні процеси: пам'ять, увага, уява, фантазія. Саме вони є основою для розвитку продуктивного мислення і творчих здібностей.

Творче завдання № 1. Казкова планета. Вчімося бачити, чути, розуміти навколишній світ.

Дитині пропонують уявити, що вона спостерігає за Планетою Земля, стежить за змінами, проблемами Планети й хоче їй допомогти. Зрештою, дитина вирішує написати Людству послання. Необхідно підготувати розповідь, як вона це зробить, як доставить послання й що напише Людству (що потрібно зробити, а що припинити, з чого і як почати?). Поради дитині.

Ми всі чекаємо на казку, часом, з вами,
А казка – це Земля і небеса.
Земля нас радує загадками й дивами,
І зачаровує серця її краса.
Усе це казка! Гори і долини,
Моря і ріки, пагорби й гаї.
Її висоти і її глибини
І навіть думи і слова твої.
Подумай тільки – ти людина в світі!
І в цілім Всесвіті подібної нема.
Летять тіла космічні по орбіті,
І на планетах – холод, жар, пільма.
А ми живі! Ми вмієм міркувати,
І на планеті нашій все цвіте!
І хочеться цю Землю обійняти,
І заспівати хочеться про те.
Земля – це казка, надзвичайне диво!
Хотілося б, щоб хоч одна була
Планета інша – чарівна й красива
І щоб людина там, як ми жила.
Але нема ні близько, ні далеко.
Чарівну Землю Сонце зігрива.
І в ріднім небі – ластівки й лелеки,
І є тут люди, бо вона – жива!
Земля – це казка, надзвичайне диво!
І диво все, що тут живе на ній.
І ллються чари, всюди так красиво!
А ти – людина на планеті цій!
Тепер скажи, хіба це все не казка?
Жива планета, думи і діла...
І ясне Сонце, і любов, і ласка,
І стільки музики, і кольору, й тепла!
(Надія Красоткіна)

Творче завдання № 2. Скласти казку на тему: «Як діти Планету Земля рятували».

Пальцем торкнемося зараз Землі,
Що це за диво стало?
Враз під мізинцем нашим малим
Острова видно не стало.

(Майстер-клас з «вироблення» Земної кулі).

Творче завдання № 3. «Серцем я люблю Землю свою».

Цвінуть в полях волошки сині,
В гаях щебечуть солов'ї,
А я живу на Україні
І дуже я люблю її.

Дітям роздають паперові сердечка зі словами: «Кожен з вас є частинкою серця регіону, що має чудову назву – Північне Приазов'я. Викладіть віночок з сердечок на мапі, щоб цей чарівний край був захищений любов'ю і теплом». Діти читають прислів'я, написані на звороті паперових сердечок, після чого кріплять сердечка на мапу.

ПРИСЛІВ'Я:

- Приазов'я рідний край – про його добробут дбай;
  - Кожен край має свій звичай;
  - Усюди добре, а вдома – найкраще;
  - Україна без моря, як земля без квітів;
  - Там земля мила, де мати народила;
    - Кожному мила своя сторона;
- Де хто народився, там і знадобився;
- У кожного солов'я пісня своя;
- Грудка рідної землі дорожча за золото;
- Де рідний край, там всюди рай;
- Жити – Вітчизні служити;
- За морем тепліше, та вдома миліше;
- Наша слава – Українська держава.

**Творче завдання № 4. Портрет мого Янгола-охоронця
(Фантазуй. Намалюй або...)**

Янгол-Охоронець, Він завжди зі мною,
І свою опіку віддає мені,
І співає ніжно, і тримає руку,
Та Його я бачу тільки уві сні.
Він мене на крилах у сні казкові носить,
І в блакить небесну я лечу вночі.
Він мені співає ніжну колискову,
Спи моє дитятко, щастя бережи...

**Творче завдання № 5. Як це виглядає, коли веселі кольори
бешкетують?**

(за допомогою олівців відтворити на аркуші паперу):

- зелений посперечався з жовтим;
- оранжевий здивувався, коли побачив фіолетовий;
- рожевий закохався в жовтий;
- блакитний дуже зрадив, коли побачив червоний;
- чорний злякався рожевого;
- фіолетовий підглядав за зеленим.

МОДУЛЬ 2. ТРЕНІНГ ЯК ЗАПЛАНОВАНИЙ ПРОЦЕС МОДИФІКАЦІЇ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Тема 2. 1. Інтерактивні стратегії в тренінгах духовно-морального спрямування

Мета: ознайомити здобувачів вищої освіти з інтерактивними стратегіями та можливостями їх використання на заняттях з курсів духовно-морального спрямування.

Основні питання теми:

1. Тренінг і його складники на заняттях з курсів духовно-морального спрямування.

2. «Ромашка Блума» як стратегія, спрямована на засвоєння змісту творів духовно-морального спрямування.

3. «Кубування» (Кован і Кован) як стратегія критичного мислення.

4. «Шість капелюхів» Едварда де Боно як інструмент обговорення та індивідуального мислення.

Види самостійної роботи:

Самостійне вивчення питань до теми.

Самоперевірка.

Види контролю знань:

Усне опитування.

Перевірка виконаних завдань.

Рекомендована література:

1. Питюков В.Ю. Основы педагогических технологий / В. Ю. Питюков. – М.: ГНОМПРЕСС, 1997. – 174 с.

2. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання / О. І. Пометун. – К., 2007. – 144 с.

3. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. – К. : Вид-во А.С.К., 2004. – 192 с

1. Тренінг і його складники на заняттях з курсів духовно-морального спрямування

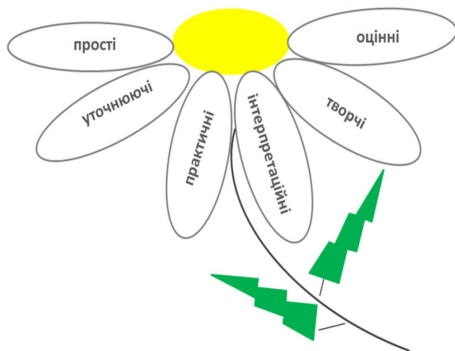
Тренінг – це метод активного навчання, спрямований на розвиток знань, умінь, навичок і соціальних настанов.

СКЛАДНИКИ ТРЕНІНГУ

Частина тренінгу	Завдання тренінгу	Вправи	Тривалість
Вступна	Створити сприятливий психологічний простір. Засвоїти правила роботи групи. Налагодження зворотного зв'язку «учень – група» й «група – учень».	Знайомство. Правила. Розминка. Очікування. Вправи на рефлексію.	до 10 хв.
Основна	Оцінка рівня поінформованості щодо проблеми. Актуалізація проблеми та конкретних завдань, які необхідно виконати для її розв'язання. Надання інформації. Засвоєння знань. Набуття вмій, навичок. Підбиття підсумків щодо змісту роботи.	Інтерактивні техніки. Вправи на оцінювання групових процесів, стану групи.	25-30 хв.
Заключна	Підбиття підсумків виконаної роботи. Оцінка набутого досвіду. Налаштування учасників на атмосферу звичайного життя.	Вправи на рефлексію та відновлення сил учасників. Прощання.	до 5 хв.

2. «Ромашка Блума» як стратегія, спрямована на засвоєння змісту творів духовно-морального спрямування

Стратегія «Ромашка Блума» запропонована англійським ученим для розвитку критичного мислення. Складається з шести пелюсток, кожна з яких містить певний тип запитання. Отже, шість пелюсток – шість запитань:

- Прості запитання.
- Уточнювальні запитання.
- Запитання-інтерпретації.
- Оцінювальні запитання.
- Творчі запитання.
- Практичні запитання.

Прості (буквальні) запитання – це запитання, відповідаючи на які потрібно згадати деякі факти, конкретні відомості, відтворити певну інформацію: «Що?», «Коли?», «Де?», «Як?».

Запитання, що потребують знання фактичного матеріалу й орієнтовані на роботу пам'яті (прості запитання необхідно використати, щоб залучити в роботу той бік мислення, що відповідає за фактичну інформацію).

Уточнювальні запитання – різновид запитань, що розпочинаються словами: «Тобто ти говориш, що...»?; «Якщо я правильно зрозумів, то»?; «Я можу помилитись, але, здається, Ви говорили про...?».

Мета цих запитань – уточнити інформацію, яку ви тільки-но отримали від співрозмовника. Іноді їх ставлять для отримання інформації, якої бракує, але яка маєтись на увазі в повідомленні.

Запитання-інтерпретації – це більш детальне уточнення, що може викликати різні реакції: в одного – страх, а в іншого – роздратування тощо.

Оцінювальні запитання допоможуть надати гранично точну оцінку вашій проблемі, предмету, подіям, фактам. Ці запитання є найкращим інструментом вибору найбільш виграшних з наявних у вас ідей і варіантів розв'язання проблеми.

Дуже важливо з раннього віку привчати дітей до усвідомлення тих емоцій, що впливають на мислення. І допомогти в цьому покликані так звані оцінювальні запитання. Йдеться про тип запитань, що залучають у роботу емоційний бік мислення.

Наприклад: «Які почуття викликають у тебе ці слова?»; «Як ти ставишся до цього героя?»

Практичні запитання встановлюють взаємозв'язок між теорією і практикою: «Як можна це застосувати?», «Що можна зробити з...?», «Де Ви в звичайному житті можете спостерігати ...?», «Як би Ви вчинили на місці героя розповіді?» тощо.

Такі запитання дають змогу правильно оцінити ситуацію й ступінь реальності ваших планів, побачити проблему з іншого боку.

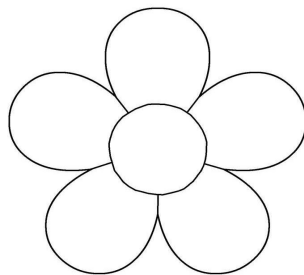
Творчі запитання спрямовані на розвиток уяви людини, на те, щоб надати відповіді яскравості. Їх використовують для підбиття підсумків.

Здобувачам вищої освіти можна запропонувати використати цю стратегію, ознайомлюючись зі змістом оповідань морального спрямування. Прикладом можуть слугувати збірники оповідань і казок, зокрема «Позитивні казки» (автори – Е. Помиткін та Ю. Сидорчук).

Вибравши оповідання й ознайомившись з його змістом, потрібно сформулювати й занотувати шість запитань.

Отже, усі отримують квітку ромашку й виконують завдання (можна в парах або в міні-групах). Як варіант, для роботи в групах можна використати однакове оповідання.

* У центрі ромашки треба записати назву оповідання та його автора.

3. «Кубування» (Кован і Кован, 1980) як стратегія критичного мислення

Кубування є методом навчання, який започаткували ще в 1980 р. автори Кован і Кован.

Використання цього методу як стратегії в тренінговій роботі полегшить всебічний розгляд теми й допоможе учасникам створювати тексти-описи або тексти-міркування.

Використовуючи стратегію кубування під час тренінгів на заняттях з курсів духовно-морального спрямування, є можливість засвоїти дещо нове, переглянути власні погляди, виявити певні прогалини в знаннях учасників або з'ясувати будь-які інші незрозумілі поняття тощо.

За правилами використання цієї стратегії учасники тренінгу мають заслухати / прочитати / переглянути фрагмент твору духовно-морального спрямування, після чого – відповісти на 6 запитань різних типів, що стосуються запропонованої теми. Цей підхід на заняттях з курсів духовно-морального спрямування передбачає використання кубика з написаними на кожній грані вказівками щодо напряму мислення або виконання письмових вправ. Ця методична стратегія дає змогу зрозуміти явище всебічно, у шести різних площинах:

1. Опиши це (форма, колір, розмір тощо).
2. Порівняй це (на що це схоже? від чого це відрізняється?).
3. Добери асоціації (про що змушує думати? що спадає на думку?).
4. Проаналізуй це (скажи, як це зроблено / утворено?).
5. Як його використати (знайти застосування; як це можна застосувати сьогодні, завтра, у майбутньому?).

6. Запропонувати аргументи «за» або «проти» цього (що в цьому доброго чи поганого? Учасникам варто запропонувати обрати певну позицію, використавши повний діапазон аргументів – від логічних до безглузких).

Кубування можна також розглядати як приклад ігрової методики. Під час проходження практики в школі здобувачі вищої освіти (як майбутні фахівці) можуть застосовувати стратегію кубування в парі, потім об'єднатись у групи або міні-команди. У контексті дисциплін духовно-морального спрямування це може бути термін, що означає будь-яку чесноту, або притчі та оповідання зі Святого Письма тощо. Стратегію кубування можна використовувати як на стадії актуалізації знань, так і під час рефлексії.

4. «Шість капелюхів» Едварда де Боно як інструмент обговорення та індивідуального мислення

Цей метод розробив французький психолог Едвард де Боно. Використання цього методу як стратегії в тренінговій роботі на заняттях з курсів духовно-морального спрямування сприяє більш якісній оцінці певних ситуацій, прогнозуванню подій тощо. В основі цього методу – легенда про старого майстра.

ЛЕГЕНДА ПРО СТАРОГО МАЙСТРА

Жив-був старий мудрий Майстер. З усіх земних багатств був у нього тільки кольоровий фетр. Але мав він золоті руки й мудру душу, тому дарував людям більше, ніж головні убори – капелюшки, кепки, чепчики. Радісними й натхненними виходили з майстерні люди, забираючи своє замовлення. Чи слід говорити про те, як славився Майстер, як дякували йому люди за чудові капелюхи, у яких був прихований великий секрет великого Майстра.

Минали роки і настав час, коли відійшов у небуття старий Майстер, залишивши шістьом синам майстерню, клаптики кольорового фетру й шість капелюхів різних кольорів: білий, чорний, червоний, зелений, жовтий і синій.

«Мабуть, це і є те незвичайне замовлення, над яким останнім часом так самовіддано працював батько, – вирішили сини Майстра. – Отже, незабаром має з'явитись і замовник, який щедро розрахується з нами за батьківську роботу. Ми поділимо зароблені гроші й зможемо мандрувати з ними світом». Але скільки не чекали сини на прихід таємного замовника, так і не дочекались. Робити нічого, треба ділити батьківську спадщину – розбирати капелюхи й вирушати в різні куточки світу.

«Я візьму собі капелюх білого кольору, – сказав перший син. – Він такий витончений, чарівний і прекрасний, я в ньому хизуватимуся на балах і прийомах. Саме цей капелюх свідчитиме про моє «непросте» походження. Чи велика честь бути сином простого кравця?» Володар білого капелюха став славетною людиною. Він здобув повагу людей своєю відданістю справі. Факти й цифри подій були для нього найважливішими. Але якимось холодом віяло від цієї людини, здавалось, що емоції та почуття вона втратила назавжди. Пречудова машина, а не жива людина ходила землею.

«А я оберу чорний капелюх, – промовив другий син. – І він не менш витончений, ніж білий, адже має багатий вигляд, пасує до будь-якого вбрання та подій, у ньому я буду суворим і витонченим водночас». Господар чорного капелюха раптом усе, що відбувалось, почав бачити в чорному забарвленні. В усьому сумнівався й усе критикував, на сонці шукав плями, у людині – її тінь, а на світанку бачив неминучий захід. Часто ця риса рятувала його від поразки й краху в справах і починаннях, але саме вона позбавила його радості від сонячного ранку й співу пташок,

від зустрічей з людьми та природою, і, найголовніше, від власних думок і вчинків. І це, звісно ж, позначилось на його характері. Завжди похмурим і незадоволеним став господар чорного капелюха.

«Нехай моїм капелюхом стане червоний, – вигукнув третій син. – Як я мріяв завжди виділятися з натовпу, як я хотів бути в центрі уваги, щоб мною милувались і захоплювались жінки. А в цьому капелюсі я виглядатиму блискуче!». Володаря червоного капелюха віднині полонили емоції. Радість і смуток, туга та здивування, страх і гнів, задоволення й розпач володіли його душею. «Яка безпосередня, щира й жвава людина!» – захоплювались люди, знайомлячись з ним. «Неначе мала дитина, яка живе швидкоплинністю почуттів», – говорили про нього інші. Як людина чутлива, він страждав і радів, любив і ненавидів, захоплювався і співчував. Але часто не міг розпізнати свої емоції та почуття, з'ясувати їх причини й джерела, не знав, як їх виявити, і навіть більше – не міг ними керувати. Найдивніше, що не тільки навколишній світ залишався для нього загадкою, часто він не міг зрозуміти й самого себе. Такий загадковий і дивовижний, він приваблював жінок і друзів, але вони через деякий час розчаровувалися в ньому, оскільки не знаходили надійності й вірності.

«Що ж, я обираю собі жовтий капелюх, – промовив четвертий син. – Жовтий колір – це колір Сонця, радості й багатства, а це мені так необхідно! Можливо, володіючи жовтим капелюхом, я зможу стати щасливим? Хто знає!» Людина в жовтому капелюсі раділа Сонцю, кожному дню, що розпочинався, відкрито йшла назустріч пригодам і відкриттям. Ніщо не лякало її, не зупиняло, адже попереду тільки світло, добро й тепло людських рук. Ця свята віра й наївність неодноразово підводили його, але ніщо не могло засмутити цього оптиміста. У звичайному камені він бачив коштовні кристали, у росинці – сонячну веселку, а в повсякденності – дива.

«Мрійник, романтик, нетіпака», – говорили про нього одні. «Надзвичайно багатій душі людина, – зауважували інші. – Хто він – багатир чи бідняк – судити не нам».

«Зелений капелюх нагадує мені весняні луки й літнє поле, широке й безкрає, що дарує можливість відчутти політ. Безліч разів я літав у снах над зеленою прекрасною землею, можливо, зелений капелюх допоможе здійснитися моїй мрії», – загадково промовив п'ятий син. Так володар

зеленого капелюха опинився в казковому світі творчості. Усе, що він бачив, чув, відчував, перетворювалося на поезію та музику, картини й скульптури, романи, оповідання, п'єси для театру й кіно. Його талантом захоплювались люди, знаходили в його працях відповіді на свої питання. Як часто, живучи у світі своїх творів, виявлявся він беззахисним перед суворою дійсністю, непристосованим до життя в реальному світі.

«Мені залишився синій капелюх – і я дуже радий цьому. Синій колір – колір очей мого батька, безкраїх морських і небесних просторів. Пізнати їх глибину та височінь – ось моє призначення. Чи вистачить на все задумане сил, рішучості та часу?» – замислився шостий син Майстра. Володар синього капелюха став одвічним пілігримом і філософом. Він ішов тільки йому відомими шляхами, орієнтувався на тільки йому зрозумілі знаки та символи, не відступаючи від мети, не поспішаючи, але й не зупиняючись. Озираючись довкола, він обирав лише те, що важливе в цей момент для досягнення поставленої мети. Саме ці якості давали йому змогу спуститись на морське дно й підняти у небо.

«Щаслива людина – досягла чого хотіла», – говорили одні. «А чи зможе він поділитись своїми відкриттями, знахідками, думками й почуттями з іншими, щоб надихнути їх жагою відкриття, творіння та перемоги?» – запитували інші.

Настав той день, коли брати знову зібрались під дахом батьківської майстерні. Безліч зимових вечорів провели вони за дивовижними розповідями про свої мандрівки, зустрічі. Дивувались брати тим змінам, що відбулись з ними. І тільки тепер почали розуміти, яке багатство залишив їм у спадщину батько. І захотілось кожному з них відчувати на собі долю іншого, щоб стати толерантним і критично мислити, щоб уміти бачити позитивні моменти життя, навчитись творити й невідступно йти до поставленої мети.

У своїх працях Е. Боно пропонує використовувати для розумових операцій не капелюхи-символи соціальних ролей, а кольорові капелюхи, кожний з яких має певні психологічні характеристики та символізує певний тип мислення.

Так, білий капелюх символізує нейтральну інформацію (виділення фактів, цифр, відомостей). Учасник тренінгових вправ, який одягнув білий капелюх, пригадує особисті знання й уміння, намагається визначити, якої інформації бракує, які має прогалини в знаннях, визначає

джерела, де можна знайти потрібну інформацію, користується словниками, картами, таблицями, схемами, документами тощо.

Червоний капелюх – це формування власного ставлення до подій та їх учасників (емоції, почуття, визначення здібностей, на розвиток яких вплинула ситуація, що розглядається). Це дозвіл відкрито виявляти свої почуття, емоції.

Чорний капелюх – це вказівка на негативні сторони, небезпеку, помилки. Учасник, на голові якого чорний капелюх, прагне з'ясувати істину, довести правдоподібність, критично оцінює ситуацію: «Чи це правильно? Які проблеми й небезпеки можуть виникнути?».

Жовтий капелюх – це виявлення позитивних сторін явища, переваг і досягнень. Мета жовтого капелюха – довести можливість реалізації ідеї. Це оптимістичні, позитивні сторони, вміння побачити найкраще в будь-якій ситуації.

Зелений капелюх – це творчість, пропозиції, ідеї, можливі альтернативи. Достатньо просто висунути ідею для подальшого обговорення, не обґрунтовуючи її логічно. Мета зеленого капелюха – розширити діапазон можливих варіантів, активізувати мислення.

Синій капелюх – це контроль за розумовим процесом, підбиття підсумків, висловлення спостережень і коментарів. Це значущість ситуації, життєвий урок.

Практичне заняття 2.1.

Мета: закріпити теоретичний матеріал шляхом виконання тренінгових вправ.

Хід роботи:

Завдання 1.

Кожен зі здобувачів вищої освіти (учасників тренінгу) отримує картку зі змістом притчі. Ознайомившись з ним, учасник має обрати один з мішечків, у якому є картка з назвою стратегії, що її треба використати під час опрацювання змісту притчі.

Картка № 1.

Одного разу мусульманин вирішив довести всім, що має право кожен день пиячити. Він прочитав слова пророка й знайшов таке речення: «Пий, веселися й віддавайся насолоді плоті». Він ходив і всім говорив:

– Бачте, у Корані написано, що треба жити ні в чому собі не відмовляючи, нічим себе не обмежуючи! Як же ми можемо суперечити повчанням Корану?

Так мусульманин ходив містом і проповідував пияцтво, поки не зустрів богослова. Той жахнувся від його слів і сказав:

– Так, дійсно, у священному трактаті є такий рядок, але чи прочитав ти наступний рядок? Цілком цей вірш звучить так: «Пий, веселися й віддавайся насолоді плоті, і ти погубиш себе». Та любитель пиятики відповідав:

– Ти маєш рацію, мудрецю, але ніхто не може слідувати відразу всім повчанням священного трактату, тому якийсь час я буду слідувати одному повчання, а потім – іншому. Я вже почав виконувати слова Бога, значить я майже святий.

Картка № 2.

Сталось це минулого тижня, коли я приготував собі каву, узяв ранкову газету й сів послухати радіоприймач. Я крутив ручку настроювання, аж раптом мою увагу привернув оксамитовий голос одного старого. Він щось говорив про «тисячі кульок». Я зацікавився, зробив звук гучніше й відкинувся на спинку крісла.

– Добре, – сказав старий, – можу посперечатись, що ви дуже зайняті на роботі. Вчора, сьогодні, завтра... І нехай Вам платять багато, але за ці гроші вони купують Ваше життя. Подумайте, адже Ви не проводите цей час зі своїми коханими й близькими. Нізащо не повірю, що Вам потрібно працювати весь цей час, щоб звести кінці з кінцями. Ви працюєте, щоб задовольнити Ваші бажання. Але знайте, що це замкнене коло: чим більше грошей, тим більше хочеться й тим більше Ви працюєте, щоб отримати ще більше. Треба зуміти в один момент запитати себе: «А чи дійсно мені так потрібна ще одна сукня або машина?». І заради цього Ви готові пропустити перший танцювальний виступ Вашої доньки чи спортивне змагання Вашого сина? Дозвольте мені розповісти дещо, що реально допомогло мені пам'ятати про те, що головне в моєму житті, і зберегти це.

– Дивіться, одного дня я сів і підрахував: у середньому людина живе 75 років. Я знаю, деякі живуть менше, інші більше. Але живуть приблизно 75 років. Тепер я 75 помножив на 52 (кількість тижнів у році) і вийшло 3900 – стільки тижнів у нас у житті. Коли я задумався про це, мені було

п'ятдесят п'ять. Це означало, що я прожив уже приблизно 2900 тижнів. І в мене залишалось тільки 1000. Тому я пішов у магазин іграшок і купив 1000 невеликих пластмасових кульок. Я зсипав їх усі в одну прозору банку. Після цього щотижня витягав і викидав одну кульку. І я помітив, що коли робив це і бачив, що кількість кульок зменшується, то став звертати більше уваги на справжні цінності цього життя.

Немає більш сильного почуття, ніж дивитись, як зменшується кількість відпущених тобі днів! Тепер послухайте останню думку, якою я хотів би поділитись сьогодні з Вами, перед тим, як обійняти мою кохану дружину й піти з нею на прогулянку. Цього ранку я витягнув останню кульку з моєї банки ... Тому кожен наступний день для мене – подарунок. Я прийматиму його з вдячністю й даруватиму близьким і коханим тепло і радість. Знаєте, я вважаю, що це єдиний спосіб прожити життя. Я ні про що не шкодую.

Картка № 3.

Одного разу один молодий чоловік, прогулюючись вулицею, побачив дідуся, що сидів край дороги. Чоловік підійшов до нього і сказав:

– Старий, ось ти пройшов чималий життєвий шлях, напевно, ти дуже мудрий, то скажи, як мені бути? Я молодий і сильний чоловік, але ніде не можу знайти роботу, син у мене – наркоман, дочка – повія, а дружина цілими днями пиячить і нічого не робить. Що мені робити? Як це все виправити?

Старий відповів:

– Повісь у себе на дверях табличку з написом: «Так буде не завжди».

– І все? – здивувався чоловік.

– Так.

Чоловік так і зробив. Через деякий час його син кинув вживати наркотики, став вірити в Бога, дочка покохала парубка, і вони створили міцну й й люблячу сім'ю, дружина вилікувалась від алкоголізму й стала гарною господинею, а сам він влаштувався на роботу й уже не гуляв пішки, а роз'їжджав на дорогомому автомобілі.

Одного разу, проїжджаючи тією самою вулицею, він зупинився на тому місці, де кілька років тому зустрів старого. Старий сидів там же. Чоловік під'їхав до нього і, відчинивши вікно й не виходячи з машини, сказав старому:

– Ну що, дідугане, усе сидиш? А я, як бачиш, усього досягнув. І син у мене більше не наркоман, а віруючий. І дочка більше не повія, а вийшла заміж по любові. І дружина вилікувалась і стала гарною господинею. І я влаштувався на роботу і тепер великий начальник. А ти як сидів тут, так і сидиш, убогий старий. І що ти мені зараз порадиш?

Старий подивився на нього і сказав: «Табличку ту, що на дверях, – не знімай, бо не завжди так буде».

Картка № 4.

В одній монастирській школі був дуже суворий наставник. Серед його учнів були два хлопчики – працьовитий Сута й ледар Бала.

Сута вирізнявся старанністю й сумлінністю і навіть у відведений для відпочинку час підмітав монастирський двір, підстригав траву, ходив по воду й чистив одяг учителя.

Ледар Бала, навпаки, мав славу легковажного малого. Під час уроків спав, відповідав за підказкою, а коли всі брались до прибирання, він поспішав сховатись десь у затишному місці й поспати. А вже про те, щоб чистити чернечий одяг, – не було й мови.

Зустрів якось ледар Бала в саду працьовитого Суту й каже:

– А скажи мені, Суту, скільки буде один плюс два?

– Три, – відповів працьовитий Сута.

– Хоч ти і підлизувався постійно до вчителя, а користі від цього жодної, – продовжував ледар Бала, – нічого ти не знаєш. Один плюс два – буде два.

Працьовитий Сута почав доводити, що він правий, і врешті-решт хлопчики побились. Саме на цей час нагодився вчитель.

– Що трапилось? – запитав він.

– Пане учителю! – відповів працьовитий Сута. – Бала запитав мене, скільки буде один плюс два. Я відповів, що три, а він твердить, що один плюс два буде два. Ось ми і розсварились.

– Чи правду каже Сута? – суворо запитав ледаря Балу вчитель.

– Так, – з готовністю підтвердив ледар Бала.

Тоді, узявши в руки велику пальмову гілку, учитель відшмагав як слід працьовитого Суту.

– Я кажу щиро правду, я правильно поррахував. За що Ви мене караете? – заскиглив працьовитий Сута.

– Є люди, які просто роблять помилки, – повчально сказав учитель, – а є уперті, дурні. Але ще нестерпнішими є ті, хто намагається довести свою правоту в суперечці з ними. Ось, наприклад, ти хоч і переконаний у тім, що твоя відповідь правильна, а все-таки став сперечатись з Балою. Хто ж з вас дурніший?

Картка № 5.

Жив-був один суфійський факір на ім'я Хассан. Одного дня, коли він з учнем сідали в човен, учень сказав йому:

– Мені зрозуміло, що є радість, оскільки Бог – наш Батько і природно, що Він повинен дарувати радість дітям своїм. Але чому є на світі смуток, сум, нещастя? Нічого не відповів Хассан, лише став гребти одним веслом.

Човен закрутило.

– Що ти робиш? – скрикнув учень. – Якщо ти будеш гребти одним веслом, то ми ніколи не досягнемо іншого берега. Ми так і будемо кружляти на одному місці. У тебе зламалось друге весло або заболіла рука? Давай я гребтиму!

– А ти куди розумніший, ніж я думав, – відповів Хассан.

Картка № 6.

Дівчина чекала на свій рейс у великому аеропорту. Її рейс затримувався, і їй довелось чекати літак протягом декількох годин. Вона купила книгу, пакет печива й сіла в крісло, щоб провести час.

Поруч з нею був порожній стілець, де лежав пакет печива, а на наступному кріслі сидів чоловік, який читав журнал. Дівчина взяла печиво, і чоловік узяв теж! Її це обурило, але вона нічого не сказала й продовжувала читати. І кожен раз, коли дівчина брала печиво, чоловік також його брав. Її це страшенно розлютило, але вона не хотіла зчиняти скандал у переповненому аеропорту.

Коли залишилось тільки одне печиво, дівчина подумала: «Цікаво подивитись, що зробить цей чоловік?».

Наче прочитавши її думки, чоловік узяв печиво, розломив його навпіл і простягнув їй, не піднімаючи очей. Це було межею!

Дівчина піднялась, зібрала свої речі й пішла ... Згодом, коли вона сіла в літак, розкрила сумочку, щоб дістати свої окуляри, і ... витягла пакет з печивом.

Дівчина раптом згадала, як поклала свій пакет з печивом у сумочку. А чоловік, якого вона вважала дивакуватим і жадібним, ділився з нею своїм печивом, не виявляючи ані краплини гніву, просто через свою доброту.

Йй було так соромно, але можливості виправити свою провину, на жаль, не було.

Завдання 2.

Виконання цього завдання передбачає розподіл учасників на шість команд за кольором капелюха або ж розподіл на дві команди, кожна з яких отримує набір з шести капелюхів, на яких позначено ключове запитання.

Ведучий читає або демонструє на слайді текст притчі зі Святого Письма: «Насадив виноградник він, обгородив його муром, видовбав у ньому чавило, башту поставив, – і віддав його винарям, та й пішов. Коли ж надійшов час плодів, він до винарів послав рабів своїх, щоб прийняти плоди свої. Винарі ж рабів його похапали, – і одного побили, а другого замордували, а того вкаменували. Знов послав він інших рабів, більш як перше, – та й їм учинили те саме. Нарешті послав до них сина свого і сказав: “Посоромляться сина мого”. Але винарі, як побачили сина, міркувати собі стали: “Це спадкоємець; ходімо, замордуймо його, і заберемо його спадщину!” І, схопивши його, вони вивели за виноградник його, та й убили. Отож, як прибуде той пан виноградника, що зробить він тим винарям? Вони кажуть Йому: «Злочинців погубить жорстоко, виноградник ж віддасть іншим винарям, що будуть плоди віддавати йому вчасно»» (Мт. 21:33–41).

Після ознайомлення зі змістом притчі, учасники, відповідно до способу розподілу на команди, мають проаналізувати зміст тексту, залежно від кольору капелюха:

Білий капелюх. (Що я знаю про цю проблему?)

Червоний капелюх. (Які почуття та емоції виникають щодо цієї проблеми?)

Жовтий капелюх. (Які переваги є в цій проблемі, що позитивного?).

Зелений капелюх. (Які нові ідеї виникли у Вас з цього приводу, можливо, це які-небудь альтернативи?)

Чорний капелюх. (Чи є це правдою? Що з цього може бути помилковим?)

Синій капелюх. (Що потрібно робити далі, як набутий досвід можна застосувати в майбутньому?).

Завдання для самоперевірки. Закінчить речення:

- Зміст притчі віддзеркалює ситуацію, типову для ...
(Палестини I ст., особливо в Галілеї).
- Іноземні багатчі мали в Галілеї великі земельні наділи, які вони здавали в оренду місцевим жителям. Місцеві працівники виконували на виноградниках усі необхідні роботи і, ...
(безперечно, частину врожаю мали віддавати іноземному землевласнику).
- Після збору врожаю господар ...
(послав своїх агентів, які привозили йому належне).
- За таких умов між місцевими трударями й господарем-іноземцем виникали ...
(різні конфлікти).

Завдання для самостійної роботи:

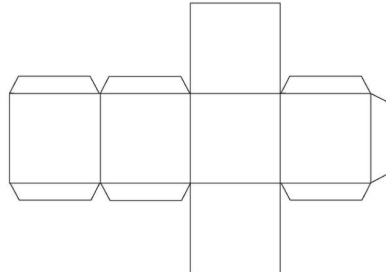
З цупкого паперу за поданим шаблоном виготуйте кубик.

На гранях кубика позначте такі вказівки:

1. Опиши це –
2. Засоціюй це –
3. Порівняй це –
4. Проаналізуй це –
5. Аргументи «за» – аргументи «проти»
6. Застосуй це –

- На основі оповідань з Біблії для дітей розробіть і презентуйте під час практичного заняття приклади використання стратегії кубування в тренінгових вправах для учнів початкових класів.

• Користуючись літературою бібліотек та інтернет-джерелами, підготуйте доповідь про застосування інших інтерактивних стратегій у тренінгових вправах (наприклад, групування, кластер, таблиця Елвермана, синквейн, центон, мозаїка тощо):

- для учнів початкових класів;
- для здобувачів вищої освіти.

Тема 2. 2. «Метод Ідеал» у тренінговій роботі на курсах духовно-морального спрямування

Мета: сформувати в здобувачів активність і наполегливість, необхідні для високого рівня їхньої професійної майстерності як майбутніх учителів предметів духовно-морального спрямування.

Основні питання теми:

1. Ідеальна особистість як пріоритет сучасної освіти.
2. Заповіді блаженств як моральний ідеал християнства.
3. IDEAL – авторська концепція самовдосконалення особистості Дж. і Ч. Тойч.

Види самостійної роботи:

Самостійне опрацювання питань теми.

Самоперевірка.

Запитання та завдання для самоперевірки:

1. Інтерактивні стратегії в тренінговій роботі.
2. Порівняльна характеристика стратегій тренінгової роботи з погляду комунікативної взаємодії тренера й учасників.

Види контролю знань:

Усне опитування.

Перевірка виконаних завдань.

Рекомендована література:

1. Ващенко Г. Г. Виховання волі і характеру. Київ: Школяр, 1999. 352 с.
2. Вихованець І. Р. Таїна слова. Київ: Радянська школа, 1990. 284 с.

3. Святитель Тихон Задонський. Духовні настанови. *Чернігівські епархіальні відомості*. URL: <http://cerkva.in.ua/patrologia/70-tihonzadonskyi.html/> (дата звернення: 12.05.2018).

1. Ідеальна особистість як пріоритет сучасної освіти

Згідно з нормативно-правовими актами нашої держави, сучасний освітньо-виховний процес має бути спрямований на виховання особистості з гнучким розумом, швидкою реакцією на все нове, з ідеальними комунікативними здібностями. Отже, прагнення до формування ідеальної особистості закладено в державних стандартах, а також у працях психологів і педагогів.

Формування ідеальної особистості, її духовно-моральних якостей найкраще відбуватиметься на основі християнської культури і традицій виховання дітей і молоді. Саме це є тим важливим надбанням, духовним скарбом, який ніхто у світі не здатен знищити.

В умовах сучасних суспільно-політичних подій і розвитку ринково-економічних відносин постала необхідність повернутись до християнських джерел, з яких беруть початок усі цінності людського життя: любов (до матері, рідних, людей, Батьківщини), добро, милосердя, віра, надія, чесність, справедливість. Лише пробуджуючи в душах дітей віру в ці вічні цінності, можна сподіватись на духовне оздоровлення суспільства, на відродження ідеалу й формування майбутніх поколінь.

Предмети духовно-морального спрямування в сучасних школах відкривають дитині світ її рідної культури, ознайомлюють з традиціями попередніх поколінь, і ці знання сьогодні є ознакою людини культурної, освіченої. Але для того, щоб українське суспільство могло вижити й зберегти свою унікальну культуру, воно повинно обов'язково передавати ті духовні ціннісні орієнтири, що були сформовані впродовж усієї історії свого існування, починаючи з часів Київської Русі. Саме на це спрямована підготовка майбутніх учителів предметів духовно-морального спрямування.

Формуючи світогляд дитини та виховуючи її як ідеальну особистість, варто розкрити їй глибину, мудрість, добро, красу Божих Заповідей і заповідей блаженства, що були дороговказом для наших дідів і прадідів.

2. Заповіді блаженства як моральний ідеал християнства

Блаженства або заповіді блаженства – це повчання, з яких розпочинається Нагірна Проповідь Ісуса Христа і які вміщені в Новому Заповіті (Євангеліє від Матфея).

У слові «блаженні» розуміємо дві сторони. Перша: блаженні щасливі в собі тим, що досягнуть Царство Небесне з вічною радістю та втіхою. Друга: блаженних ублажить Господь, похвалить, обдарує ласкою своєю, славою; їх ублажать і ангели, і святі, їх ублажатиме й Церква Христова на землі.

1. «БЛАЖЕННІ ВБОГІ ДУХОМ, БО ТАКИХ Є ЦАРСТВО НЕБЕСНЕ»

Гордість і зарозумілість – найтяжчий гріх перед Богом. Через гордощі занепав один з найперших ангелів і став сатаною. Через гордощі занепали Єва та Адам, втратили своє райське блаженство й накликали прокляття та страждання на всі покоління свої. Убогий духом – це та людина, яка щиро визнає й завжди переконана, що її розум, її мудрість, її сила перед Богом нічого не варті. Що вона нічого свого не має, а має лише те, що їй дає Господь. Убогість духа не залежить від маєтків, від матеріального багатства. Не залежить вона також і від високої освіти людини або доброї земної слави. Багатство, навіть коли воно нажите правдиво, не є наша власність, то Дар Божий, який дається нам тимчасово, бо «Господь зубожує й збагачує, принижує і підносить». Тому на матеріальні блага треба дивитись як на тлінні, нетривкі й скороминуші. На них не можна покладатись і віддавати їм свого серця. Вони не замінять благ духовних (наприклад, не гріх бути багатим праведно, але тяжкий гріх гордитись своїми статками й бути скупим. Праведний Йов також був багатий, але це йому аніскільки не зашкодило бути вбогим духом). Духовне убозтво, або смиренність – то ґрунт добродійств, з якого вони виростають.

2. «БЛАЖЕННІ ТІ, ЩО ПЛАЧУТЬ, БО ВОНИ ВТІШАТЬСЯ»

Коли людина усвідомить свої провини перед Богом, свою убогість і недосконалість, безперечно, вона почне сумувати, плакати й смирятись та благати Бога про допомогу. Плач про те, що ти носиш тільки ім'я християнина, а обітниць, обов'язків християнина, даних під час

хрещення, не виконуєш і живеш як язичник: приліпився до землі й не думаєш про небесне життя, яке не має кінця. Плач внутрішнім плачем, коли відчуваєш прилив до серця нечистих помислів. Плач, коли буде тебе охоплювати гордість, злоба, заздрощі, жадібність, скупість; плач і молись, коли будеш до свого ворога відчувати ворожнечу, а не любов, як сказано: «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує». Сльози в покаянні – то найкращі ліки від гріховних недугів. Покаянні сльози – то дар Божий, і щасливий той, хто його має.

Для того, щоб заплакати перед Богом, потрібно осудити себе перед своєю совістю, як той блудний син євангельський. Тоді починається сумування над собою, поклик до молитви, а в щирій молитві мимовільно починається святий покаянний плач. Сльози в самотній молитві – то правдива ознака щирого сумування за свою гріховність й ознака щирого каяття.

Розповіді про покаянний плач:

1. Цар і пророк Давид дуже згрішив перед Богом: убив Урію й узяв собі його дружину, але визнавши свій гріх, він гірко й щиро плакав удень і вночі, вилив свої покаянні почуття й засмучене серце в псалмі: «Помилуй мене, Боже, з великої милості Твоїї».

2. Апостол Петро ніколи не припиняв оплакувати своє падіння через миттєве почуття самозбереження, трикратне відречення від Ісуса Христа: усе своє життя він не припиняв проливати сльози за свій вчинок. Про це свідчить учень святого апостола Петра – Климент, єпископ римський. Він розповідав про святого Петра так: «На обох щоках його утворились дві глибокі зморшки, якими текли сльози. Він плакав не лише вдень, а й уночі, кожну ніч він після першого співу півня вставав з ліжка й до ранку зі сльозами молився. Він мав право сказати разом з автором псалма: «Сльози – це їжа для мене вдень і вночі». Сльози для нього були хлібом насущним, бо він ніколи не припиняв плакати».

3. «БЛАЖЕННІ ТИХІ (ПОКІРНІ, НЕЗЛОБЛИВІ), БО ВОНИ ОСЯГНУТЬ ЗЕМЛЮ»

Якості тихого (покійного) християнина. Тиха людина ніколи не відповідає злом на зло, образою на образу; не сердиться, у гніві не підвищує голосу на своїх кривдників; не кричить, і на вулицях ніхто

не почує голосу його. Тихий, «будучи лихословленим, Він не лихословив навзаєм, а коли Він страждав, не погрожував, але передав тому, Хто судить справедливо» (1 Петр. 2, 23).

Крім того, всі ми як християни є членами одного тіла, які намагаються берегти одне одного; при цьому ми називаємось вівцями словесної отари Христової. Чому так? Тому що вівця – тиха, незлоблива, терпляча; такими повинні бути й ми. Тільки ті з нас належать до отари, які тихі й незлобливі, як ягнята, а ті, які не мають Духа Христового, Його тихості й незлобливості, ті – не Його. «А коли хто не має Христового Духа, той не Його» (Рим. 8, 9). На Страшному Суді тільки вівці будуть стояти ліворуч і будуть уведені в рай, а козли відійдуть у пекло.

Приклади християнської покірності. Одного разу святий Спиридон, єпископ Триміфунтський, увійшов у царський палац; на ньому був дуже скромний одяг. Один зі слуг вирішив, що це бідняк і навіть ударив його по щоці. Але коли святий Спиридон, за словом Господа, підставив слугі другу щоку, той упізнав у його вчинкові святого, припав до ніг йому й попросив вибачення.

Про терпеливе ставлення до хвороб. Ісус зустрів у храмі вірянина, який видужав, і промовив до нього: «Ось видужав ти. Не гріши ж уже більше, що б не сталось тобі чого гіршого!» (Ів. 5, 14). У цьому прикладі гріх уразив не тільки душу, а й тіло людини. Іноді це стає очевидним відразу ж; а іноді хоч не так помітно, але істина залишається істиною: усі хвороби тіла завжди від гріхів і через гріхи. Гріх твориться в душі й одразу ж робить її хворою, але оскільки життя тіла залежить від душі, то від хворої душі, звичайно, залежить і життя тіла. Гріх наводить морок і журбу, а це несприятливо впливає на кров, як основу здоров'я людини. А коли згадаємо, що гріх ще й віддаляє нас від Бога – джерела життя – і ставить у розлад з усіма законами, які діють в нас самих і в природі, то ще потрібно нам дивуватись, як залишається грішник живий після гріха. Це милість Божа, яка чекає покаяння й повернення. Отже, хворому насамперед необхідно поквипитись очиститись від гріха й у серці своєму примиритись з Богом. Це шлях до благодійної дії ліків. У наш час є багато лікарів, які не починають лікування хворого, доки той не покається й не причаститься пречистих животворящих Святих Тайн.

У єгипетському скиті жив преподобний Веніамін. За його подвиги перед Богом він отримав дар зцілення. І маючи такий дар, Веніамін хворів

на водянку. Тіло його так набрякло, що коли його переносили в іншу келію, то змушені були виламувати двері й розширювати двірний отвір. У новому приміщенні для нього змайстрували спеціальне крісло, бо він не міг лежати. Та навіть перебуваючи в такому стані, Веніамін продовжував зцілювати інших, а тих, хто співчував його стражданям, просив, щоб вони молились за його душу, не думаючи про тіло. «Коли моє тіло здорове, – говорив він, – тоді мені немає жодної користі від нього. Нині воно хворе й не може завдати жодної шкоди».

4. «БЛАЖЕННІ ГОЛОДНІ ТА СПРАГЛІ ПРАВДИ, БО ВОНИ НАСИТЯТЬСЯ»

Голодні та спрагли правди. Це ті, які люблять добро й роблять його, але не вважають себе праведниками й не покладаються на свої добрі справи, а визнають себе грішниками й винуватцями перед Богом. Тому молитвою віри з надією вони бажають благодатного виправдання перед Богом через Ісуса Христа. Господь обіцяє їм, що «вони наситяться» подібно до того, як голодний і спраглий тамують їжею та питвом голод і спрагу свою і тим підкріплюють сили свої, так і вони одержать від Господа задоволення бажань своїх. Господь пошле їм також і благодатні сили для подальших добродійств ще тут, на землі. Але повне задоволення Господь обіцяє їм у Житті вічному, як каже пророк: «Насичусь, коли стану перед славою Твою» (Пс. 16, 15).

Малий вогник від світильника у вікні хатини побачить уночі мандрівник, який заблукав, і з радістю піде на цей вогник і знайде притулок для себе від холоду або звіра, і буде радіти, що його прийняли на ніч. Так будь-яка мала добра справа, зроблена з щирими й чистими намірами, є наче світлом, що кличе мандрівника, який заблукав, у нічний час. Подивіться на вдовицю, на яку вказав Ісус, коли вона поклала до скарбниці храму останні дві лепти. Яка маленька, але добра справа! Маленька, але сьогодні про неї знають мільйони людей у всьому світі, і не лише знають, а й вчаться й надалі вчитимуться робити добрі справи не тільки у великому, а й у малому, бо Господь завжди оцінює добрі справи – і великі, і малі.

Один старець жив у пустелі. Його келія розташовувалась далеко від води. Якось, ідучи по воду, він стомився і сказав сам собі: «Для чого мені кожного дня долати таку відстань? Візьму й перенесу келію ближче до

води». Цим самим він полегшив би свій щоденний труд, проте порушив би обіцянку, дану Богові, коли приймав чернечий постриг. Коли він міркував, як краще зробити, то озирнувшись назад, побачив, що хтось іде за ним і рахує його кроки. Старець запитав його: «Хто ти?», а той відповів: «Я – ангел Божий і посланий від Бога рахувати твої кроки, щоб за кожен крок ти отримав нагороду». Старець, почувши це, відразу ж зміцнів духом і вже терпляче переносив віддаленість своєї келії від води.

5. «БЛАЖЕННІ МИЛОСТИВИ, БО ВОНИ ПОМИЛУВАНІ БУДУТЬ»

Про милостиню у Святому Письмі. Ніщо так не умилює Бога, як милостиня, як милосердя. Піклуватись про бідних є обов'язком вірних: «Не забувайте ж і про доброту і спільність, бо жертви такі вгодні Богові» (Євр. 13, 16). «А хто має достаток на світі і бачить брата свого в нестачі, та серце своє зачинає від нього, то як Божа любов перебуває в такому?» (1 Ів. 3, 17).

Види милості. Милість тілесна.

Милосердя можна чинити на кожному кроці: допоможи немічному й старому, поможи підвестись, поступись місцем старшому, покажи дорогу тому, хто не знає куди йти, порадь людині в скрутному становищі, допоможи нещасному матеріально, скільки зможеш.

Цих зразків милосердя безліч. Розглянемо найголовніші.

Справи милосердя для тіла людини:

1. Нагодуй голодного;
2. Напої спраглого;
3. Зодягни нагого або такого, що не має пристойного одягу;
4. Відвідай того, хто перебуває у в'язниці;
5. Провідай хворого, розваж, порадь, допоможи одужати. Прохай за нього лікарів. А якщо має вмерти, то постарайся зменшити йому страждання їжею, ліками, розвагою;
6. Прийми подорожнього в хату, нагодуй і дай йому відпочити;
7. Поховай або допоможи поховати померлого достойно. Про всі ці справи, крім останньої, говорить Господь Ісус Христос (Мф. 25, 31-36, згадуване вище). Отже, ми переконуємось, що для нас необхідним і дуже важливим є християнське милосердя. Необхідне тому, що без нього ми не ввійдемо до Царства Небесного, уготованого Господом.

Справи милосердя для душі:

1. Умов грішника й поверни його з погибельної дороги на добру;
2. Навчи віри та добра того, хто не знає;
3. Подай ближньому добру вчасну пораду, коли він у скруті або тоді, коли він не помічає небезпеки;
4. Молись за нього Богові, щоб допоміг йому;
5. Утіш і розваж засмученого;
6. Не відповідай злом тим, хто скривдив тебе;
7. Від серця прощай тим, хто тебе образив;
8. Допоможи й порадь хворому поговіти, щоб не вмер без причастя.

Повчальні приклади милосердя. Монах Мартирій, який любив убогих, прямував в інший монастир до свого духовного наставника. По дорозі до монастиря він побачив каліку, який лежав край дороги. Тіло каліки було вкрито струпами. Він ішов до того ж монастиря, що й Мартирій, але через хворобу впав і не міг рухатись. Зворушений співчуттям до хворого, Мартирій, загорнувши його в мантію, узяв на плечі й поніс. Коли він наближався до монастиря, то його духовний отець, маючи дар прозорливості, зібравши монахів, сказав: «Швидше відчиняйте ворота, бо брат Мартирій несе нам Бога». Коли Мартирій наблизився до воріт, то хворий раптом підвівся з плеча і явився йому в образі Ісуса Христа, таким, яким часто його бачать зображеним на іконах. Вознісся на небо і сказав: «Ти не залишив Мене хворого, коли я лежав на землі, ти виявив до Мене милосердя, і Я тебе навіки поблаженствую», – і став невидимим. «Де Той, Якого ти ніс?» – запитав Мартирія духовний отець його, зустрівши у воротах. «Якби я знав, отче мій, Кого мені довелося нести, то до самого серця пригорнув би Його», – відповів Мартирій. «Чи важко тобі було нести Його?» – запитав знову старець. «Ні, отче, – відповів Мартирій, – тягар, який мені довелося нести, був невагомим, бо я ніс того, Хто мене та весь світ носить і словом Своїм усе тримає».

6. «БЛАЖЕННІ ЧИСТІ СЕРЦЕМ, БО ВОНИ БОГА ПОБАЧАТЬ»

Що значить «чисті серцем»? Чисте серце – тихе, смиренне, нелукаве, просте, довірливе, небрехливе, непідозріле, незлобliwe, добре, безкорисне, незаздрісне, непрелюбодійне.

Не можна плутати поняття «чистосердечність» і «чистота серця». Чистосердечність – це щирість, з якою людина відверто каже про те, що

в неї на душі, а коли щось добре робить, то не на показ, а з доброго наміру. Але це лише нижчий ступінь чистоти серця.

Цілковитої ж чистоти серця людина досягає постійним зусиллям над собою у виконанні Божих заповідей і щирою молитвою. Постійними думками про Бога та про все божественне вона проганяє з серця свого все гріховне – і думки, і бажання, і тілесні пристрасті, бо все те від божественного гине, як темрява від світла. А головне – це постійне каяття й причастя пречистих тайн.

Серце – це духовне око, яким ми споглядаємо невидиме для наших чутливих очей і неосяжне для розуму. Наскільки серце чисте, настільки воно здатне до духовного споглядання. Так, якщо ми маємо очі, які бачать різні предмети на землі, та маємо вуха, які розрізняють звуки; так само є вуха серця та очі душі, щоб бачити Бога. Але споглядаючи чистим серцем Бога тепер, праведні сподобляться побачити Його, як Він є в житті вічному. Святий апостол Іоанн Богослов пише так: «Улюблені! Ми тепер діти Божі; але ще не відкрилося, що ми будемо. Знаємо тільки, що коли відкриється, будемо подібні до Нього, тому що побачимо Його, як Він є. І кожний, хто має надію на Нього, очищує себе через те, що Він чистий» (1 Ів. 3, 2-3).

Отже, нагорода така, якої ми тепер собі уявити не можемо, і блаженство вище нашого розуміння.

Розповіді про святих, які зберігали своє серце в чистоті:

1. Найвищий і недосяжний для людини зразок чистоти серця показує Боголюдина Ісус Христос. Апостол Петро говорить про Нього, що «Він не вчинив гріха, і не знайшлось в устах Його підступу» (1 Петр. 2, 22). Ісус Христос – єдиний приклад на землі досконалої чистоти серця. Приклад цей повністю недосяжний ні для кого. Навіть святі подвижники й угодники Божі не досягли досконалої чистоти серця.

2. Між усіма людьми на землі одна пренепорочна і пречиста Матір Божа більше за всіх наблизилась до істинної досконалої чистоти серця. Вона найбільша покровителька дів і незайманих, помічниця душ чистих.

3. Іоанн Хреститель, дивний пустельник і проповідник покаяння, строгий цнотливець, великий борець і мученик за правду, є зразком чистоти серця.

Коли одного пустинника запитали, яку він користь отримав від усамітнення, то він трохи помовчав, налив води в посудину й відповів: «Подивіться у воду». Вода була каламутна. Через декілька хвилин знову

говорить: «Подивіться, якою світлою стала вода». Ті подивились і як у дзеркалі побачили свої обличчя. Тоді він сказав їм: «Так само буває з нами, коли хто перебуває серед людей. Від людського шуму й суєтності він не бачить своїх гріхів, а коли побачить себе, свої гріхи, може очиститись, а по чистоті зробити душу ангелоподібною».

7. «БЛАЖЕННІ МИРОТВОРЦІ, БО ВОНИ СИНАМИ БОЖИМИ НАЗВУТЬСЯ»

Про мир з ближніми у Святому Письмі.

Вірні повинні:

а) любити мир: «Так говорить Господь Саваоф: ... любіть правду і мир!» (Зах. 8, 19);

б) мати мир між собою: «майте мир між собою» (Мр. 9, 50). «Тож благаю вас, браття, ім'ям Господа нашого Ісуса Христа, щоб ви всі говорили те саме, і щоб не було поміж вами поділення, але щоб були ви поєднані в одному розумінні та думці одній!» (1 Кор. 1, 10). «Будьте в мирі між собою» (1 Сол. 5, 13);

в) шукати мир: «Ухиляйся від усього злого й роби добро, будь мирний і пильний того» (Пс. 33, 15). «Тримайся правди, віри, любові, миру з тими, хто Господа кличе від чистого серця» (2 Тим. 2, 22);

г) прагнути до того, хто сприяє миру: «Отож пильнуймо про мир...» (Рим. 14, 19);

г) намагатись мати мир з усіма людьми: «Зі своїм супротивником швидко мирися, доки з ним на дорозі ще ти» (Мф. 5, 25). «Коли можливо, якщо це залежить від вас, – живіть у мирі з усіма людьми!» (Рим. 12, 18) «Старайтесь мати мир з усіма» (Євр. 12, 14);

д) мати самопожертвування для миру: «А хто хоче тебе позивати і забрати сорочку твою, – віддай і плащ йому» (Мф. 5, 40). «Тож уже для вас сором зовсім, що суди між собою ви маєте. Чому краще не терпите кривди? Чому краще не маєте шкоди?» (1 Кор. 6, 7).

Отже, для виконання сьомої заповіді слід бути лагідним з кожною людиною, себе не возвеличувати, а інших не принижувати. Не давати приводу до незгод, а коли хто інший такий привід дає, то слід якнайшвидше усунути його. Якщо незгода виникла, то намагайтесь припинити її, навіть поступитись чимось своїм, якщо це не протії обов'язку і не завдасть комусь шкоди. Слід примирити тих, хто ворогує

між собою, а якщо не вийде, то молитись за них Богу, щоб пом'якшив їхні серця і привів до згоди.

8. «БЛАЖЕННІ ВИГНАНІ ЗА ПРАВДУ, БО ТАКИХ Є ЦАРСТВО НЕБЕСНЕ».

Під правдою треба розуміти життя за заповідями Божими: блаженні гнані за віру й благочестя, за добрі справи свої, за стійкість і непохитність у вірі.

Любіть усі правду й ненавидьте неправду або всякий гріх; говоріть прямо й сміливо святу правду й викривайте терпляче неправду, щоб правда звеличувалась як належить їй, а неправда була посоромлена й викоренена, щоб не підіймала високо свою голову, – бо «нехай від неправди відступиться всякий, хто Господне ім'я називає» (2 Тим. 2, 19).

У святого Іоанна Дамаскіна, ревного захисника й шанувальника ікон, була відрубана права рука, яка після молитви його перед іконою Божої Матері та після сну, у який він впав після того, як витекла кров, чудесно приросла. Зворушений милістю Владичиці, Іоанн заспівав пісню: «Про Тебе радується, Благодатная, всякая твар...», а чудотворну ікону, перед якою було створене чудо з рукою, почали називати «Троеручицею».

Отже, цією заповіддю Господь навчає нас бути праведними й справедливими. Навчає любити правду та мужньо її відстоювати, хоча б довелося за неї й терпіти зневагу, гоніння, навіть смерть. За цією заповіддю страшним гріхом є свідчення проти правди або неправдива присяга іменем Господнім.

9. «БЛАЖЕННІ ВИ, КОЛИ ВАС ГАНЬБИТИМУТЬ, ГНАТИМУТЬ І ПОШИРЮВАТИМУТЬ ПРО ВАС УСЯКУ ЛИХУ СЛАВУ ТА НАКЛЕПИ РАДИ МЕНЕ».

Радійте й веселіться, бо велика нагорода чекає вас на небесах. Цією заповіддю Господь навчає нас бути готовими перетерпіти в Його ім'я зневагу, гоніння, навіть саму смерть.

В іншому місці Він каже: «Якщо світ вас ненавидить, то знайте, що Мене раніше, ніж вас, він зненавидів. Бо якби ви були від світу (цього), то світ своїх любив би, а як ви не від світу цього, бо Я вибрав вас від світу, через те ненавидить вас увесь світ. Коли Мене гнали, то й вас гнатимуть»

(Ів. 15, 18-19). Так відзначив Христос, що жде Його апостолів та їхніх послідовників, але додав: «На світі (цьому) скорбні будете, але будьте мужні: Я переміг світ» (Ів. 16, 33).

У нашій країні подолано атеїзм. Кожен має можливість визначитись. Але нині з'являються псевдомученики, які вважають, що вони «борються» за те, щоб перетягнути до своєї громади якомога більше християн, принижуючи інші громади, церкви, прикриваючись словами про те, що лише в них можна спастись, а моляться щоразу про об'єднання всіх церков. Проте вони й пальцем не поворухнуть, щоб це об'єднання відбулось. Вони вносять розбрат серед вірян, явно порушуючи заповідь любові до ближнього. Але ми для повного розуміння дев'ятої заповіді блаженств повинні брати за приклад святих мучеників і мучениць, яких ганьбили, гонили і які постраждали за Божу правду.

Розповіді про святих мучеників і мучениць:

Святі Віра, Надія, Любов і мати їхня Софія. У II ст., за часів царювання імператора Адріана жила в Римі вдова-християнка на ім'я Софія. У неї було три дочки, яких вона назвала іменами християнських чеснот – Віри, Надії й Любові. Софія виховувала дочок у страхові Божому, навчила читати Євангеліє, вселяючи в них твердість духу й віру в Господа нашого Ісуса Христа. До імператора дійшли чутки, що вдова – християнка. Він покликав її до себе. Довідавшись від самої Софії, що вона та її діти – християни, імператор доручив наглядати за ними жінці-язичниці й за три дні викликав Софію на суд.

Ці три дні Софія провела в молитві й у розмовах з дітьми. У ті часи лиха доля чекала на християн: їх жорстоко переслідували за те, що вони не визнавали язичницьких богів. У призначений день Софія з дітьми прийшли до Адріана. Побачивши юних святих дів (Вірі було 12 років, Надії – 10, а Любові – 9 років), імператор почав умовляти їх поклонитись ідолам. Він обіцяв навіть удочерити їх, якщо вони виконають його прохання. Але сестри були непохитними, вони твердо стояли на тому, що в них один отець – Бог, і вони з радістю готові постраждати та вмерти за Христа.

Тоді імператор звелів піддати жорстокому катуванню старшу сестру. Вона зазнала страшних мук, але просила сестер і матір молитись і бути вірними Богу до кінця. Знісши пекельні муки, вона залишилася здоровою і неушкодженою, за наказом свого мучителя поклала голову на

плаху. Кат відрубав їй голову. Сестри наслідували її приклад. Молились, страждали й славили в молитвах єдиного Бога. Їм обом також відрубали голови. Софію не катували. Адріан вирішив, що досить з неї того, що вона бачила муки та смерть своїх дочок. Він переконався, що жодні катування не похитнуть її віри, тому відпустив і дозволив забрати тіла закатованих дочок. Софія поховала їх, а на третій день сама померла на їхній могилі від великого материнського горя.

У міру того, як праведні за свою правду терплять на землі ганьбу, гоніння, прикrostі, зростає і їхня нагорода на небесах; тут вони часто втрачають усе, там – отримують з надлишком невмирущу славу, нетлінний вінець, безмежні скарби, постійну радість, нескінченне царство, яке дасть Господь благодаттю, щедротами й любов'ю до людини Єдинородного Сина Свого, Якому з Отцем і Святим Духом честь і слава нині й повсякчас і на віки віків!

3. IDEAL – авторська концепція самовдосконалення особистості Дж. і Ч. Тойч

Авторська концепція самовдосконалення особистості Дж. і Ч. Тойч під назвою «IDEAL» є вдалим кроком на шляху до формування духовно-моральної особистості.

IDEAL – це абревіатура англійських слів, що означають індивідуалізований, спрямовувальний, пояснювальний, дієвий, логічний метод. Його можна застосовувати до будь-якої ситуації для отримання оптимальних результатів.

У своїй концепції Дж. і Ч. Тойч спирались на фізику, генетику та духовний закон, що в сукупності підпорядковують аналізу всі події людського життя, без винятків. Акцент робиться на тому, що у Всесвіті немає жодних випадковостей.

Мета цього методу полягає в наданні допомоги людям в усвідомленні й зміні невдалих, малоефективних моделей поведінки, у сприянні самоаналізу й спрямованому перенавчанню, у навчанні покращення власного життя й життя своїх близьких.

**Джоел Марі Тойч
Чемпіон Курт Тойч**

Часто, коли медицина, психологія, психіатрія та інші дисципліни виявлялись безсилими, ІДЕАЛ-метод сприяв швидким, кардинальним і тривалим успіхам і зміцненням, адже поведінка людини – це закономірність, що може бути скоригована в бажаному напрямі.

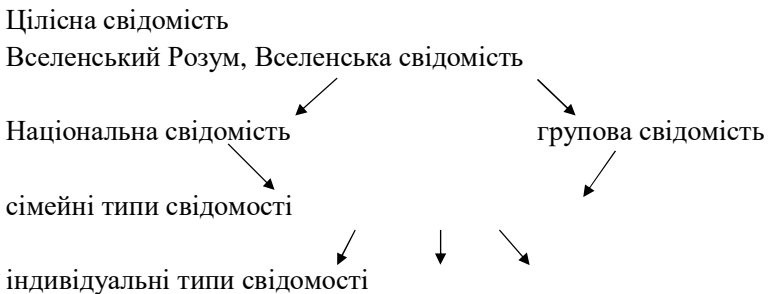
Сім'я, у якій Ви народились, Ваші брати й сестри, з якими Ви разом зростали, надалі продовжують чинити на Вас значний вплив. У кожного з них своя дуже важлива мета, що має велике значення й для Вашого життя. І чим більше Ви здатні на розуміння й повагу до себе й до всіх обставин свого життя, тим більшого успіху Ви досягнете.

У кожного з Вас є вибір: Ви можете дотримуватись традиційних, які вже існували раніше у Вашій родині моделей, або виробити для себе нову, більш ефективну модель, що приведе Вас до нових досягнень. Чим краще Ви зрозумієте цей фундаментальний принцип, тим більшого успіху досягнете.

З погляду IDEAL-методу, у всьому, що Ви робили раніше, Ви не зробили жодної помилки. Відтепер, Ви повинні цінувати себе за те, чого Ви досягли в минулому.

Особистісна духовність і підвищення індивідуальної свідомості:

Кожна родина має сімейний код – так зване зібрання сімейних законів, що зумовлює поведінку всіх членів сім'ї. Будь-яку модель поведінки можна зрозуміти й передбачити, маючи інформацію про ці закони. Сімейний код визначається конкретними індивідуальними свідомостями: свідомістю матері, батька, бабусь, дідусів та інших членів сім'ї. Будь-які моделі поведінки, наявні в родині, зокрема й моделі деградаційної поведінки, можна побачити в наведеній нижче схемі.

Свідомість кожної людини належить до свідомості певної групи, що підпорядковується певним законам. У формуванні ідеальної

особистості важливим завданням є повернення людини від цих «примітивних» форм свідомості до вищої, Божественної свідомості.

Божественна свідомість складається з любові, віри й гармонії, що випромінюють оптимізм і впевненість і сприймають тільки позитивний початок, тільки добро.

Досягнення Божественної свідомості – це велика мета, що стоїть перед кожною людиною; ми прагнемо повернутись до неї, адже колись у ній перебували.

Людство відійшло від цієї свідомості в період свого виникнення й втратило благодать Божу. Людина стала двоїстою, повіривши в існування і доброго, і поганого.

Негативне сприйняття будь-яких явищ чи подій стало частиною людського життя, і від цього свідомість людини набула подвійності. Згодом виникли національні й групові типи свідомості, а також сімейні та індивідуальні.

Сімейний закон, зокрема й генетичний код, якому підпорядковується сім'я, у якій народилась людина, визначає не тільки зовнішність, а також і все її життя (при чому ще до появи на світ). Спочатку дитина – це кокон батьківської свідомості, у неї немає власних рис. Життя і Розум – це єдність, якій притаманні дві властивості:

– невидимість (у Біблії написано: «Ви ніколи не побачите моє обличчя. Ви не побачите життя – тільки його наслідки»);

– індивідуалізованість (кожна людина від народження унікальна. Ця особливість дана людям Богом).

Свідомість дитини – це продовження батьківської свідомості й свідомості її рідних. Траєкторію нашого духовного розвитку образно можна уявити як політ літака, що несе ракети. На своєму шляху літак випускає ракети, іноді коригуючи траєкторію. Але рух ракет зумовлено початковим напрямком руху літака. Тобто, якщо в сім'ї є свідомість «нестачі», «бідності», то дитина приречена повторювати цю ментальність. Історія батьків, отже, повторюється, але вже в нових, сучасних обставинах і ситуаціях. При цьому в кожному поколінні з'являються діти з «іскрою Божою». Це люди, які здатні повернутись до Божественної духовності. Такі вожді, пророки були в усіх народів упродовж всієї історії. Ці люди закликали свої народи: ми не повинні бути хворими, бідними й нещасними. Зазвичай, їх не слухали, але дехто

все-таки прислухався до них. Отже, кожна людина починає досліджувати себе, порівнювати себе з іншими, але не на свою користь. Результатом цього є формування ряду комплексів. На думку вчених, авторів концепції особистісного зростання, кожна людина здатна подолати цей стан. Дж. і Ч. Тойч уважають, що дитина починає набувати власної свідомості у віці 13 років. До цього часу свідомість дитини – це зліпок батьківської свідомості.

Але вчені наголошують на тому, що в людини є воля, щоб змінити своє життя. Є **ВІД** – базове внутрішнє прагнення (бажання). На матеріальному, на фізичному рівні в кожного з нас можуть бути різні проблеми, вони можуть бути і в стосунках між людьми, і у світосприйнятті, і в інших сферах життя, але змінюючи свою свідомість, ми можемо почати переробляти й змінювати своє життя.

Наша особистість на ранніх етапах формується під впливом спадкових факторів, а наша спадковість визначає, якою була наша особистість до того, як ми усвідомили себе. З англійської мови словосполучення «усвідомлення себе» перекладається, як процес, у якому людина усвідомлює свої недоліки. Насправді дуже важливо усвідомити свою досконалість. Наша мета – зрозуміти, чому ми там, де ми перебуваємо досі, і що необхідно зробити, щоб опинитись там, куди ми прагнемо.

Без свідомих зусиль дитина запрограмована йти туди, де перебували її батьки, тобто вниз, до подальшого відхилення від Божественного свідомості. Якщо ж дитина усвідомлює Божественні принципи, то зможе відійти від моделей «заздрості», «незадоволеності», «бідності», що наповнювали життя її предків.

Отже, формування ідеальної духовно-моральної особистості сприятиме якісному щасливому життю кожної людини. Завданням освітян є вивчення способів впливу на свідомість молодого покоління, розроблення відповідних форм і методів.

Практичне заняття 2. 2.

Мета: сприяти усвідомленню здобувачами необхідності досягнення ідеалу в самовихованні й у майбутній професійній діяльності.

Хід роботи:

Завдання 1.

Пригадайте зміст і суть заповідей блаженства. Учасники отримують набори карток – окремих слів, з яких потрібно скласти назву заповіді блаженства:

1. «БЛАЖЕННІ ВБОГІ ДУХОМ, БО ТАКИХ Є ЦАРСТВО НЕБЕСНЕ».

2. «БЛАЖЕННІ ТІ, ЩО ПЛАЧУТЬ, БО ВОНИ ВТІШАТЬСЯ».

3. «БЛАЖЕННІ ТИХІ (ПОКІРНІ, НЕЗЛОБЛИВІ), БО ВОНИ ОСЯГНУТЬ ЗЕМЛЮ».

4. «БЛАЖЕННІ ГОЛОДНІ ТА СПРАГЛІ ПРАВДИ, БО ВОНИ НАСИТЯТЬСЯ».

5. «БЛАЖЕННІ МИЛОСТИВІ, БО ВОНИ ПОМИЛУВАНІ БУДУТЬ».

6. «БЛАЖЕННІ ЧИСТІ СЕРЦЕМ, БО ВОНИ БОГА ПОБАЧАТЬ».

7. «БЛАЖЕННІ МИРОТВОРЦІ, БО ВОНИ СИНАМИ БОЖИМИ НАЗВУТЬСЯ».

8. «БЛАЖЕННІ ВИГНАНІ ЗА ПРАВДУ, БО ТАКИХ Є ЦАРСТВО НЕБЕСНЕ».

9. «БЛАЖЕННІ ВИ, КОЛИ ВАС ГАНЬБИТИМУТЬ, ГНАТИМУТЬ І ПОШИРЮВАТИМУТЬ ПРО ВАС УСЯКУ ЛИХУ СЛАВУ ТА НАКЛЕПИ РАДИ МЕНЕ».

Завдання 2.

Учасникам пропонують визначити свій рівень духовно-моральної культури (від 1 до 3 б.):

1. Любов до Батьківщини;
2. Політична культура;
3. Правова культура;
4. Інтернаціоналізм у моєму житті;
5. Бережливість щодо суспільних надбань і чужої власності;
6. Бережливість та економність щодо особистої власності;
7. Успішність у навчанні та самоосвіті;

8. Мій інтелект;
9. Дипломатичність та організованість;
10. Комунікативність;
11. Готовність прийти на допомогу;
12. Тактовність, культура поведінки;
13. Здоровий спосіб життя;
14. Цілеспрямованість у самовизначенні;
15. Інформованість про духовність і моральність людського життя;
16. Почуття власної гідності;
17. Адаптивність до ситуацій повсякденного життя.

Рівні

- 0 – 17 б. – низький рівень;
- 18 – 34 б. – середній рівень;
- 35 – 44 б. – достатній рівень;
- 45 – 51 б. – високий рівень.

Завдання 3.

Напишіть твір-роздум за змістом висловлювання Святителя Тихона Задонського: «Вчителям учнів навчати не тільки грамоти, а й чесного життя, страху Божого, бо грамота без страху Божого – не що інше, як меч у руках божевільного».

Завдання 4.

«Ідеї для роздуму»

Учасникам пропонують картки, речення в яких потрібно поширити за допомогою ряду слів:

Ідеалом християнсько-етичного виховання є _____ особа, яка створена за образом і подобою Божою, здатна пізнавати, любити Свого Творця і служити Йому через _____ інших людей, любов до них і служіння їм.

Основою гідності людини є відкритість до _____ з Богом і зі своїми ближніми. Людина є втіленим духом і одухотвореним тілом, а її людський дух виражається тілесно. Тіло і душа людини – це не дві дійсності, що відокремлені одна від одної. Тіло – це жива матерія, злучена з душею. Людська душа _____ тіло, виявляє духовну спроможність абстрактно мислити, формулювати ідеї, оцінки, міркування, вільно ухвалювати рішення. Вона не _____ тілесної

смерті й не може розкладатись. _____ людини безсмертна, має свій початок від моменту зачаття й відповідає за вчинки особи.

Згідно з християнським вченням, людина отримує тіло від _____, а душу – від _____. Душа має розум і власну свobodну волю.

У душі проявляються _____, _____ і бажання.

Розум людини шукає найвищої правди – Бога – і дороги до добра, уточнюючи _____.

Людина – це три світи: тілесний, у якому діють і _____, ч_____я та е_____ї.

Завдання 5.

Учасники отримують картки з абрeвіатурою. Упродовж 3 хвилин потрібно заповнити картку, вказуючи способи формування ідеальної особистості в учнів початкових класів:

Г –

Д –

Е –

А –

Л –

Завдання 6.

Заповніть таблицю:

Дев'ять блаженств

№	Назва	Пояснення
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		
9		

Завдання 7.

«Смугасте життя»

Напевно, кожному з Вас відоме відчуття того, що нібито в житті настала чорна смуга. Зміст вправи полягає у виконанні ряду дій. Потрібно «перетворити» чорні смуги на певні речі та явища, що викликають задоволення й відчуття щастя. За бажанням свої результати можна продемонструвати.

Учасники отримують картки з позначеними чорними смугами. Час на виконання – 5 хвилин.

IIIIII

Завдання для самостійної роботи:

1. Законспекуйте питання: «Гріх як перепона на шляху до ідеалу».

2. Розробіть для учнів початкових класів дві тренінгові вправи, спрямовані на розуміння суті 10 заповідей Божих і 9 заповідей блаженства.

3. Підготуйте доповідь-презентацію на тему: «Ідеали лицарсько-козацького виховання як зразки духовно-моральної поведінки».

Тема 2. 3. «Кейс-метод» як інтерактивний метод, спрямований на розв'язання проблем духовно-морального спрямування

Мета: сформувати базові знання з психолого-педагогічних наук засобами «кейс-методу» на заняттях з курсів духовно-морального спрямування.

Основні питання теми:

1. Загальна характеристика «кейс-методу» і «кейс-технологій».

2. Переваги «кейс-методу» в роботі з учнями початкових класів на уроках духовно-морального спрямування.

Види самостійної роботи:

Самостійне опрацювання питань теми.

Самоперевірка.

Запитання та завдання для самоперевірки:

1. Фасилітація і тренінг: загальна характеристика понять.
2. Проаналізувати приклади використання стратегій критичного мислення на курсах духовно-морального спрямування.
3. Пригадати суть дев'яти заповідей блаженства.

Види контролю знань:

Усне та письмове опитування.

Перевірка виконаних завдань (вправ, презентацій тощо).

Рекомендована література:

1. Гребенькова Г. В. Кейс-метод у професійному навчанні. URL: <http://www.nmc.od.ua/wpcontent/uploads/2011/01/> (дата звернення: 11.05.2018).
2. Долгоруков А. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения. URL: http://www.vshu.ru/lections.php?tab_id=3&a=info&id=2600 (дата звернення: 04.05.2018).
3. Панфилова А. П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2009. 192 с.
4. Сисоева С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих: навчально-методичний посібник / НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих. Київ: ВД «ЕКМО», 2011. 320 с.
5. Ситуаційна методика навчання: теорія і практика / упоряд. О. Сидоренко, В. Чуба. Київ: Центр інновацій та розвитку, 2001. 256 с.

1. Загальна характеристика «кейс-методу» і «кейс-технологій»

Концепція «кейс-методу» спирається на певні уявлення про природу випадку, а також на збір та інтерпретацію даних.

Ситуації, що трапляються в житті кожної людини, характеризуються як унікальністю, так і достатнім ступенем типовості. Кожний окремий випадок являє собою фрагмент соціальної реальності

в контексті місця й часу, що потребує аналізу та переосмислення з погляду духовності та моралі.

У перекладі з англійської «кейс» – випадок, «кейс-стаді» – повчальний випадок. З погляду методики, «кейс» – це спеціально підготовлений навчальний матеріал, що містить структурований опис ситуації, узяті з реальної практики. Кейси занурюють учасників у проблему, змушують шукати шляхи виконання конкретного завдання. Сутність «кейс-методу» полягає в самостійній пізнавальній діяльності в умовах штучно створеного середовища, що дає змогу поєднати теоретичну підготовку і практичні вміння, необхідні для творчої діяльності в професійній сфері.

«Кейс-метод» або «Кейс-стаді» – це технологія навчання на основі аналізу конкретної ситуації. Базова ідея цієї технології криється в тому, що в процесі навчання обговорюються реальні ситуації, що можуть виникнути в педагогічній діяльності.

«Кейс-метод» – це приклад інтерактивних технологій.

Кейс-технологія – це технологія навчання, що являє собою методи аналізу: творче завдання; метод інцидентів; ігрове проектування; метод розбору ділової кореспонденції; ситуаційно-рольова гра; кейс-стаді; метод дискусії та перегляд-демонстрація.

Творче завдання – це завдання, побудовані на взаємозв'язку пізнавального й розумового. Виконання таких завдань потребує застосування раніше засвоєних знань і вмінь у новій ситуації, їх комбінацію та перетворення.

Метод інцидентів, явищ (інцидент у перекладі з лат. – випадок, зіткнення) – метод, суть якого полягає в самостійному пошуку потрібної інформації для ухвалення рішення з певної проблеми. Це дає змогу учням працювати з інформацією, систематизувати й аналізувати її, формувати власну позицію (або стати на чийсь сторону, або залишатись стороннім спостерігачем, який констатує полярність думок) і на підставі цього формулювати висновки. Для учасників пропонують завдання, що містять неповну інформацію, наприклад: «Вчинки людини – позитивні та негативні наслідки». Отримавши необхідну й достатню, на думку учнів-учасників, інформацію, вони можуть проаналізувати інцидент у невеликих (3-5 осіб) підгрупах, ухвалити відповідне рішення й запропонувати його для обговорення. Уміння ставити правильні й

суттєві додаткові запитання, щоб отримати на них обґрунтовані відповіді, – це велике мистецтво. Учитель-тренер має вчити учнів формулювати запитання й уміло добирати необхідну інформацію. Для цього він може провести заняття в таких формах:

- кожне запитання для додаткової інформації обговорюється учнями, і тільки після цього ухвалюється рішення про його доцільність;
- кожна мала підгрупа отримує всю інформацію, яку прагнули здобути, а під час загальної дискусії оцінюється вміння її використовувати.

Ігрове проектування – колективна форма освіти, що завдяки використанню ігор сприяє формуванню певних умінь і навичок учнів, виробленню в них власних цінностей, створюючи атмосферу співробітництва, творчої взаємодії навчання. Що ж до другого слова, то загальновідомо, що проект розглядають як «п'ять П»:

- проблема;
- планування;
- пошук інформації;
- продукт;
- презентація.

Шосте «П» проекту – його портфоліо, тобто папка, у якій зібрані всі робочі матеріали.

Розрізняють такі види проектів: дослідницькі, пошукові, творчі, інформаційні, порівняльні.

Форми проектної діяльності можуть бути індивідуальними, груповими або колективними.

До особливостей ігрового проектування належать такі:

- формулювання мети проекту, завдань і планування дій;
- поетапне розроблення проекту, де зазначено перелік конкретних дій (терміни, відповідальні тощо);
- обрання форми проектної діяльності;
- пошук інформації, що потім буде оброблятися, систематизуватися, узагальнюватися, адаптуватися для подальшого використання.

– результат – кінцевий продукт (газета, книга, листівка, виставка малюнків, колективне панно, твір, комп'ютерна презентація, стаття в газету, реклама, віртуальний музей, фотоальбом, збірка власних творів,

вистава, свято, концерт, рольова гра, екскурсія, тематична міні-збірка, сценка, дослідницька робота тощо).

Провідна мета ігрового проектування полягає в процесі створення або вдосконалення проектів в ігровому режимі, коли учасників поділяють на групи, кожна з яких займається розробкою свого проекту. Тему для розробки проекту учні обирають самостійно або за рекомендацією керівника.

Цінність ігрового проектування виявляється в таких аспектах:

- розвиток навичок спільної діяльності та співпраці в команді (метакомпетентність);

- згуртування учасників взаємодії, розвиток колективної відповідальності;

- формування аналітичного, прогностичного, дослідного та креативного потенціалу у вивченні предметів духовно-морального спрямування;

- розвиток презентаційних умінь і навичок, комунікативної та інтерактивної компетентності учнів.

Метод розбору ділової кореспонденції передбачає здобуття кейса з детальним описом ситуації: пакет документів, що допомагають знайти вихід зі складної ситуації (зокрема й документи, що не стосуються цієї проблеми, щоб учні могли вибирати потрібну інформацію) і запитання, що дають змогу знайти рішення (учні отримують від учителя папки з однаковим набором так званих документів, що стосуються певної події, притчі або конкретної ситуації, а вже учні виступають тими особами, які ухвалюють рішення).

Ситуаційно-рольова гра – це реальна ситуація, що пропонується групі для аналізу. За допомогою цього методу можна визначати головні проблемні питання, сформулювати ідеї щодо їх розв’язання та способу подолання в майбутньому.

Серед особливостей проведення аналізу ситуаційно-рольової гри виділяють такі:

- наявність друкованого матеріалу з описом ситуації;

- визначення ряду питань для аналізу або відповідні інструкції щодо початку гри;

- відокремлення учасниками суттєвих фактів від несуттєвих, формулювання висновків і ухвалення рішення на їх підставі;

– аналіз ситуаційно-рольової гри учасники мають пов'язати з матеріалами тренінгу, що були вивчені раніше;

– ситуаційно-рольову гру зручно проводити у складі малих груп, після чого малі групи можуть презентувати свої висновки всій групі для подальшого обговорення.

Кейс-стаді – це обговорення учнями ситуацій, побудованих на реальних подіях, що вимагає від них проведення аналізу й ухвалення рішень (знаходження розв'язку). Метод кейс-стаді був розроблений у Гарварді для навчання студентів бізнес-дисциплін. За визначенням його розробників, цей метод дає змогу студентам і викладачам брати безпосередню участь в обговоренні ділових ситуацій або завдань (кейсів).

Метод дискусії – опрацювання дискусійних питань (дискусія, дебата, метод «прес», «займи позицію», аналіз ситуації).

- «Займи позицію» використовується з метою набуття практичних навичок спілкування, що стимулює прояв самостійності і творчості в учнів початкових класів.

- «Прес» використовується в разі суперечливих думок щодо певних проблем. У такому контексті учасникам потрібно зайняти й аргументувати чітко визначену позицію щодо обговорюваної суспільної проблеми.

Перегляд-демонстрація – організація з перегляду / демонстрації слайдів або окремих фрагментів фото- та відеоматеріалів, робота з таблицями та схемами з метою інтеракції.

Інтеракція (від англ. *interaction* – взаємодія) – взаємний вплив людей чи груп через постійний діалог, найважливішою особливістю чого є здатність людини «грати роль когось іншого», відчувати, як її сприймає партнер по спілкуванню (або група). Інтерактивні методи навчання базуються на механізмі інтеракції, тобто міжособистісної комунікації. Особливістю інтеракції є здатність людини планувати свої дії відповідно до того, як її сприймає партнер по спілкуванню.

За формою кейси поділяють на:

- **Ілюстровані навчальні ситуації** – кейси, завдання яких – на конкретному прикладі навчити алгоритму ухвалення правильного рішення в певній ситуації;

Ї **навчальні ситуації з формуванням проблеми** – кейси, де ситуація відтворена в конкретний період часу, а проблема чітко сформульована; завдання такого кейсу – схарактеризувати ситуацію і самостійно ухвалити певне рішення;

Ї **навчальні ситуації без формулювання проблеми** – кейси, де відтворена більш складна, ніж у попередньому варіанті, ситуація, проблема чітко не окреслена, а представлена, наприклад, у статистичних даних; мета такого кейсу – самостійно виявити проблему, проаналізувати наявні ресурси, вказати альтернативні шляхи розв'язання виявленої проблеми;

Ї **прикладні вправи** – кейси, у яких відображається ситуація, що склалась, встановлюється проблема й шукається вихід з неї; мета такого кейсу – знайти шляхи розв'язання проблеми.

За традиційною гарвардською класифікацією кейси поділяють на:

Ї **структуровані**, у яких подається мінімальна кількість додаткової інформації. Під час роботи з такими кейсами учасник розуміє: щоб знайти оптимальне рішення, слід застосувати певну модель чи формулу;

Ї **«замальовки»**, що містять зазвичай від 1 до 10 сторінок тексту і 1-2 сторінки додатків, які ознайомлюють лише з ключовими поняттями. Працюючи з цими додатками, учасник має спиратись на власні знання;

Ї **великі неструктуровані**, обсягом до 50 сторінок – найскладніші з усіх видів кейсів. Інформацію в таких кейсах подано дуже детально, однак необхідних для розв'язання кейсу відомостей може й не бути: учасник має знайти їх самостійно;

Ї **дослідницькі кейси**, працюючи над якими учасники мають не лише використовувати засвоєні теоретичні знання й набуті практичні навички, а й пропонувати щось нове. При цьому учасники разом з ведучим є дослідниками.

Вимоги до створення кейсів (проблемних ситуацій):

- навчальна проблема має бути пов'язана з матеріалом, що вивчається;
- проблемі має бути властива пізнавальна значущість;

- проблемні питання мають спиратись на досвід і знання учнів;

- проблема має вказувати напрям пізнавального пошуку, шляхи її розв'язання.

Кейси можуть бути презентовані в паперовому вигляді, у друкованому (можуть містити графіки, таблиці, ілюстрації, діаграми), мультимедіа-кейси та відеокейси (можуть містити фільм, відео- чи аудіоматеріали).

2. Переваги «кейс-методу» в роботі з учнями початкових класів на уроках духовно-морального спрямування

Використання «кейс-методу» сприяє розвитку таких умінь, як:

- сприйняття ситуації новизни;
- відхід від стандартів;
- знаходження нових способів і варіантів;
- логічне мислення;
- мислення від протилежного.

До принципів викладання християнської етики належать такі:

- головним є не предмет, якого навчають учнів, а саме формування їхньої особистості;

- кожна дитина знайде своє місце в житті в тому разі, коли навчиться всього, що необхідно для реалізації її планів;

- кожна думка, висловлена учнями, має право на існування й варта уваги.

Мета «кейс-методу» в роботі з учнями початкових класів на уроках духовно-морального спрямування – поставити учнів у ситуацію ухвалення рішення. У використанні цього методу під час вивчення предметів духовно-морального спрямування акцент робиться на самостійному навчанні учасників на основі колективних зусиль, а роль вчителя зводиться до керівництва дискусією.

Приклад алгоритму роботи за «кейс-методом» на уроці християнської етики з учнями 3 класу:

Тема уроку: «Життя в правді».

1. Перегляд матеріалів кейсу: фото-, відеоматеріали або плакати за темою.

2. Дискусійне завдання – опрацювання ситуації: «У школі на перерві я розбив(ла) скло шафи, цього не бачив ніхто. Якщо вдома про це

дізнаються – мене за це покарають. Чи краще сказати правду?» (учням повідомляють правила проведення вправи).

3. Пропозиції щодо вибору варіанту дії (заслуховування відповідей усіх учасників). Учитель-ведучий просить учасників, відповідно до їхніх поглядів, обрати та обґрунтувати свої позиції біля відповідного плаката (на дошці два плакати – «Скажу правду», «Не скажу правду»). Після вибору позицій учитель має запитати, чи не змінив хтось з учасників свого погляду й чи не хоче перейти до іншого плаката. Причину переходу варто також обґрунтувати.

Практичне заняття 2. 3.

Мета: опрацювати «кейс-метод» як засіб розв’язання проблем духовно-морального спрямування.

Хід роботи:

«Учитель може виховувати й навчати доти, доки сам працює над своїм вихованням і освітою».

К. Д. Ушинський

«Кейс-метод» на заняттях з курсів духовно-морального спрямування – це засіб організації спільної пошукової діяльності (викладач – здобувач вищої освіти / учитель – учень закладів загальної середньої освіти). Він передбачає виявлення поглядів на певні вчинки, явища тощо та спрямування учасників до єдиної думки.

Навички, що розвиваються в процесі роботи з кейсами:

– аналітичні навички (уміння відрізнити дані від інформації, здобувати, класифікувати, виділяти суттєву й несуттєву інформацію, аналізувати, презентувати її; мислити чітко й логічно);

– практичні навички (набуття на практиці навичок використання теорії, методів і принципів духовності та моралі);

– творчі навички (генерація альтернативних рішень);

– комунікативні навички (уміння вести дискусію, переконувати, використовувати наочний матеріал та інші медіа-засоби, кооперуватись у групі, відстоювати власний погляд, переконувати опонентів, складати короткий і переконливий звіт);

– соціальні навички (уміння надавати оцінку формам поведінки людей, уміння слухати й вести діалог).

Завдання 1.

Здобувачам вищої освіти пропонують набір карток з назвами основних категорій християнської етики: етика, етикет, християнська етика, моральність, моральна свідомість, совість (сумління), моральні цінності і святині.

Кожен учасник має розподілити картки на дві купи: «Відомо мені» – «Не відомо мені».

Після цього всі учасники мають спробувати пояснити значення кожного терміна, нотуючи свої тлумачення на стікерах.

Завдання 2.

Учасники отримують кейс-матеріали. Завдання: знайти правильне пояснення поняття і з'єднати його з поняттям стрілкою:

ЕТИКА		норми та спосіб поведінки, звичаї та правила поведінки й спілкування
ЕТИКЕТ		наука про мораль, про систему правил життя, про правила поведінки, про розрізнення добра і зла
ХРИСТІЯНСЬКА ЕТИКА		переживання людини щодо правильності, гідності й чесності власних вчинків і думок
МОРАЛЬНІСТЬ		наука про доброчесність людини, про християнську досконалість і Закон Божий
МОРАЛЬНА СВДОМІСТЬ		важливий складник загальної свідомості особистості, через який відкривається наявність морального начала в усіх проявах людського буття
СОВІСТЬ (СУМЛІННЯ)		утілення моральних принципів і правил у реальному житті
МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ І СВЯТИНІ		категорії, що визначають готовність особистості до самовідданості й самопожертви заради утвердження певних ідей, принципів або символів

Завдання 2.

Вправа «Подорож думок»

Учасники отримують «кейс-матеріали» (текст біблійної легенди «Вавилонська вежа» з варіантами висновків для роздумів).

«Вавилонська вежа»

Це було так давно, що вже ніхто й не пам'ятає, коли це було. Розповідають, однаке, буцімто в ті часи всі люди однією мовою говорили й усі одне одного розуміли. І закортіло людям лишити пам'ять про себе довічну: «А, нумо, зберімося разом і збудуємо вежу високу!» – мовив один. Зраділи всі та й загукали: «Ми збудуємо вежу, ми збудуємо вежу аж до самого неба!». Обрали гору високу – та й почалась робота! Хто глину місить, хто з неї цеглини ліпить, хто в печах обпалює, хто на гору підвозить. А на горі вже люди ждуть, цеглини приймають і з них вежу складають. Усі працюють, усі співають, весело всім. Будувалася вежа не рік і не два. Самих цеглин для неї знадобилось тридцять п'ять мільйонів! Та й собі довелось будинки побудувати, аби було де після трудів одпочивати, а біля будинків насаджати дерев і кущів, аби птицям було де співати. Ціле місто виросло навколо гори, на якій будувалась вежа. Місто Вавилон. А на горі з кожним днем усе вище й вище, уступами зводилась вежа-красуня: знизу широка, а догори все вужча й вужча. І кожен уступ цієї вежі фарбували в інший колір: у чорний, жовтий, червоний, зелений, білий, жовтогарячий. Верх придумали зробити синім, щоб був наче небо, а покрівлю – золотою, щоб, як сонце, виблискувала! І ось вежа майже готова. Ковалі вже золото кують для покрівлі, малярі пензлі занурюють у відра з синьою фарбою. Та ранком, звідки не візьмись, поміж людей з'являється сам Бог Ягве. Не сподобався йому їхній задум – досягти неба, де живе Бог. «Це тому примудрилися вони свою вежу вибудувати, – подумав він, – що в них спільна мова й кожна людина розуміє іншу. От вони й домовились!» І наслав Ягве на землю страшенну бурю. Поки буря вирувала, вітер поніс усі слова, які люди звикли одне одному говорити. Невдовзі буря вщухла, і люди знову стали до роботи. Вони ще не знали, яка біда їх спіткала. Покрівельники пішли до ковалів сказати, щоб ті швидше кували листи для покрівлі. А ковалі не розуміють ані слова. В усьому місті Вавилоні люди перестали розуміти одне одного. Маляр кричить:

– Фарба скінчилась! А в нього виходить: «Но мор пент!»

– Нічого не розумію! – кричить йому інший. А виходить: «Женком пренепа!»

І по всьому Вавилону лунають слова, зрозумілі одним і незрозумілі іншим.

- Віндадори!
- Маракірі!
- Бобеобі!
- Дзин!

Покидали всі роботу, блукають, наче у воду опущені, та шукають: хто б міг їх зрозуміти? І почали люди збиратися купками: хто з ким однаково говорить, той і намагається триматися того. І замість одного народу вийшла сила-силенна різних народів. І розійшлися люди в різні кінці землі, кожен народ у свою сторону – будувати свої міста. А вежа почала потроху розвалюватись. Але подекують, що досі в кожному місті можна знайти уламки цегли від Вавилонської вежі. Тому що багато хто носив їх з собою на згадку про ті часи, коли на землі мир панував і люди розуміли одне одного. І дотепер всіма мовами світу люди розповідають оцю легенду про недобудовану Вавилонську вежу.

Міркування щодо змісту:

- різноманітність мов на землі;
- могутність Вавилонської держави;
- міцність віри в Бога;
- неминуче покарання за людську погорду.

Завдання роботи з кейсом: проаналізувати подані висновки і дійти, можливо, єдиної думки.

В аудиторії розміщено 3 плакати з такими написами:

«Вавилонська вежа» – легенда про виникнення різних мов.

«Вавилонська вежа» – легенда про погорду як найбільший людський гріх.

«Вавилонська вежа» – легенда-згадка про часи, коли на землі панував мир, розуміння і злагода.

Учасники мають прочитати плакати, а потім обрати той варіант, який, на їхню думку, більше підходить як висновок зі змісту легенди. Здобувачі вищої освіти – учасники тренінгової вправи, обираючи певну позицію, утворюють групи. Після ухвалення рішення учасники обговорюють свій вибір у групах (час – 3 хвилини). У процесі

обговорення допускається перехід до іншої групи. Таким чином, після завершення обговорення всі учасники можуть дійти єдиної думки або так і залишитись на різних позиціях.

Завдання 3.

Здобувачам вищої освіти – учасникам тренінгу пропонують переглянути кейс-матеріали та позначити правильну відповідь. Цей спосіб забезпечує залучення учасників тренінгу до обговорення і може бути як вступною частиною, так, наприклад, і складником рефлексії.

СУДЖЕННЯ	ВІДПОВІДЬ	
	ПРАВДА	НЕПРАВДА
Людина – творіння Боже.		
Людська душа – безсмертна.		
Тіло людини – безсмертне.		
Діти не мають дослухатись до нарікань і зауважень сусідів.		
Обов'язок дітей – шанувати батьків.		
Ангели мають тіла.		
Краще гірка правда, ніж солодка брехня.		
Якщо боїшся бути покараним, краще приховай правду.		
У неділю можна прибирати в кімнаті.		
Люди живуть у видимому світі.		

Завдання для самостійної роботи:

1. Розробіть кейс-матеріали для роботи зі здобувачами вищої освіти на заняттях з курсів духовно-морального спрямування: «Добро і зло: перезавантаження».

2. Розробіть кейс-матеріали для використання в роботі з учнями початкових класів на уроках християнської етики за такими темами: «Відкриті двері до чесності»; «Сонячний шлях до любові»; «У світі дитячих думок».

Діалогічні студії релігійних ідентичностей на теренах Північного Приазов'я:

«Сім'я як джерело духовно-морального виховання»

Інформаційне повідомлення (перегляд презентації)

«Шлюбно-сімейні стосунки в культурно-освітніх практиках народів Північного Приазов'я».

Завдання 1.

Робота з інформативними картками: учасники розподіляються на три-чотири команди. Кожна з команд отримує інформативну картку, вивчає її зміст. Наступний етап роботи: від кожної команди обирається представник, який має відвідати інші команди, здобуваючи в них нову інформацію. У такий спосіб кожна команда за досить короткий час має змогу отримати значну кількість інформації.

Картка № 1.

В усі часи шлюби серед представників народів Північного Приазов'я були змішаними, унаслідок чого відбувався взаємовплив культур і традицій. Релігійна ідентичність була так званою «відправною точкою» для укладання шлюбу. Юристи XIX ст. визначали поняття «шлюб» як пожиттєвий статевий союз чоловіка та жінки, що нормується правом. У сучасних законодавчих документах словосполучення «пожиттєвий статевий союз» вилучено; не вживається воно й у світському житті.

Згідно з тогочасним законодавством, шлюб здебільшого був актом релігійним, а не світським. До того ж церква регулювала не лише укладання й розірвання шлюбу, а й внутрішні сімейні відносини (головні шлюбні питання розв'язували духовні керівники того віросповідання, до якого належало подружжя). Але під час укладання релігійно змішаних шлюбів це зумовило появу певних труднощів.

З часом труднощі поступово було подолано, а з середини XVIII ст. почали укладати офіційні шлюби між представниками різних конфесій: «шлюб особи вірної з невірною правильним та законним є».

Наприклад, на території Північного Приазов'я змішані шлюби серед представників німецьких поселень часто переслідувались, що спонукало людей приховувати факти відмінності у віросповіданні,

зокрема змінювати імена. Так, наприклад, православна Акуліна Крючкова, уклавши шлюб, стала Кароліною. Дітей називали відповідно – Емілія, Балтазар, Йоганн. Така національна замкненість та ізольованість, на думку дослідника ХХ ст. С. Шелухіна, була свідченням низького рівня німецької культури.

Картка № 2.

Конфесійно змішані шлюби частіше траплялись у містах, ніж у селах. У матеріалах Я. Штаха, дослідника початку ХХ ст., зокрема зазначено, що серед 60 родин менонітів, які проживали в м. Мелітополь, 28 були змішаними, а з них 23 родини були напівправославними.

Віросповідання мало велике значення. Так, наприклад, його зміна могла стати офіційним приводом для розлучення. Зокрема, якщо один з подружжя приймав православ'я, а інший не хотів з ним жити через це або ж не згоден був виховувати дітей в офіційній вірі, то шлюб можна було визнати розірваним.

Розірвати шлюб можна було й у тому разі, якщо один з подружжя пішов у секту, був за це засуджений і відбував покарання.

У 1891-1892 рр. Святіший Синод визначив, що євреї-вихрести можуть укладати нові шлюби з особами православного віросповідання, якщо їх попередній шлюбний партнер залишається в юдаїзмі й не хоче продовжувати подружнє життя.

Були й курйозні причини існування конфесійно змішаних шлюбів. Так, наприклад, у 1844 р. духоборка Акуліна Власова повернулась з кавказького заслання разом зі своїми синами, які прийняли православ'я. Сама ж Власова залишилась духоборкою. З'ясувати, чому вона не перейшла в православ'я і як їй дозволили повернутись з заслання, місцевий священник не зміг через те, що Акуліна була вже «дуже стара та глуха» (на той час їй було всього 59 років).

Як переконуємось, духовна і світська влади робили все можливе для тотального контролю за шлюбно-сімейним життям громадян (регламенту підлягало все: укладання й розірвання шлюбів, шлюбно-сімейні відносини тощо). Отже, через етнорелігійну строкатість Північного Приазов'я конфесійно змішані шлюби на цій території були доволі поширеним явищем.

Картка № 3.

Через логіку розвитку тогочасного суспільства різноконфесійні шлюби частіше траплялись у містах, ніж у селах. З огляду на повсякденну практику укладання подібних шлюбів, влада змушена була видати ряд нормативних актів регуляторного характеру. Найголовнішим постулатом у них було те, що укласти конфесійно змішані шлюби, у яких один з майбутнього подружжя належав до православ'я, можна було винятково в православних церквах і за певними правилами. Шлюби, що були укладені всупереч правилам, уважались недійсними.

Шлюбно-сімейні відносини на території Північного Приазов'я часто були основним провідником прозелітизму (прагнення обернути інших у свою віру). Поширеними були випадки сімейного насильства з боку чоловіка щодо дружини та дітей на релігійному ґрунті. Це спричинило появу певних міжконфесійних конфліктів на побутовому рівні, які нерідко завершувались зверненням до відповідних установ і подальшим свідченням у суді ображеної сторони. Такі «протизаконні» випадки насильства й прозелітизму в конфесійно змішаних родинах були цілком логічною та передбачуваною реакцією на обмежувально-заборонні заходи імперського центру. Незважаючи на те, що держава намагалась усіляко захищати носіїв православ'я, у конфесійно змішаних сім'ях часто траплялись випадки (зафіксовані в тогочасних документах), коли під впливом різних чинників у розкол йшли цілими родинами. Разом з тим, існували конфесійно змішані сім'ї, у яких кожен з подружжя залишався у своїй вірі, але родина при цьому жила в мирі та злагоді.

Картка № 4.

Албанці Північного Приазов'я

Переселення албанців з Одеської області в Бердянський повіт Таврійської губернії (нині – Приазовський район) відбулося ще в 1862 році. На той час переселенці утворили на цій території три албанські колонії: Гамівка (кол. Джан-драні), Георгіївка (кол. Тююшкі),

Дівнинське (кол. Таз).

Ці три села й сьогодні розташовані в тих самих місцях і мають той самий етнічний склад.

У Приазовському районі сьогодні проживає близько трьох тисяч албанців, які сповідують православ'я.

Сім століть тому албанці жили на своїй історичній батьківщині – в Албанії. Коли прийшли турки, то почали насаджувати мусульманську релігію серед албанців, які були православними християнами.

Для того, щоб не втратити свою віру, албанці почали залишати батьківщину й переселятись на інші території, де мешкають і нині. На цих територіях було багато болгар, греків, українців, і з усіма албанці спілкувались, тому знати чотири-п'ять мов уважалось нормою.

Сьогодні для збереження національної та релігійної ідентичності в школі с. Дівнинське створено кабінет-музей албанської культури. Серед експонатів – фотоматеріали, побутові речі та елементи одягу.

Питання для обговорення:

1. Як Ви вважаєте, чи може релігійна належність впливати на шлюбно-сімейні стосунки?
2. Де, на Вашу думку, частіше трапляються змішані шлюби – у містах чи в селах?
3. Пригадайте, які релігійні ідентичності взаємодіють у Вашій родині? Що є спільним, а що відмінним у поглядах, обрядах, традиціях?

Завдання для самоперевірки:

Сакральність сім'ї в культурних практиках народів Північного Приазов'я

Судження:

- 1) Сім'я – осередок культурного виховання, місце набуття навичок співпраці та спілкування в полікультурному середовищі.
  - 2) За часів палеоліту основою суспільного устрою був патріархат.
  - 3) Первісне суспільство характеризувалось соціальною нерівністю та поділом на класи.
  - 4) Сім'я – це одна з перших історичних форм соціальних відносин.
  - 5) Моногамні (одношлюбні) сім'ї – це сім'ї, у яких чоловік одружений тільки з однією жінкою.
  - 6) В епоху середнього палеоліту, коли панував груповий шлюб, батько дитини зазвичай був невідомим.
  - 7) Весільна традиція українців здавна засновувалась на купівлі-продажу сватів.
  - 8) Отримавши згоду від дівчини, сватів перев'язували рушниками, а парубкові виносили на тарілці буряки.
  - 9) За традицією, у корейських сім'ях батьки після одруження молодят мали жити разом з молодшою дочкою.
  - 10) Особливістю болгарського весілля є те, що головна роль належить не батькам, а кумам.
- Завершіть речення:**
- 1) .... передував виникненню держави й стимулював остаточний перехід від сім'ї парної до моногамної.
  - 2) Досліджуючи грецькі поселення Північного Приазов'я, В. Дмитрієва вказувала на зацікавленість сільської громади в тому, щоб кожна сім'я мала нащадків, особливо ....

3) Молоде татарське подружжя зустрічалось лише на ...

4) Упродовж усього життя дитину, крім батьків, супроводжують ..., які є її духовно-моральними наставниками.

5) Здавна весільна традиція складалась з трьох циклів: ...

Тестові завдання:

1) Територія тогочасного Північного Приазов'я охоплювала землі:

а) між Південним Бугом і Дністром;

б) між Доном і Дніпром;

в) між Дунаєм і Дніпром;

г) між Дністром і Прип'яттю.

2) Однією з перших історичних форм соціальних відносин є:

а) сім'я;

б) колектив;

в) рід;

г) суспільство.

3) У безкласовому суспільстві виховували:

а) тільки молодь;

б) тільки хлопчиків;

в) усіх дітей;

г) тільки дівчат.

4) У процесі виховання дівчатка вчилися разом з жінками:

а) виготовляти посуд;

б) ловити рибу;

в) робити зачіски;

г) читати й писати.

5) Сакральність сім'ї полягає:

а) у традиції виховання;

б) у шануванні батьків нареченого;

в) у сімейних цінностях;

г) у релігійній вірі.

6) Зародження сім'ї починалось:

а) з виховання;

б) з весілля;

в) з народження дитини;

г) з договору між батьками.

7) Розпорядником весілля призначався:

- а) батько нареченої;
  - б) старший брат нареченої;
  - в) наречений;
  - г) сват.
- 8) У разі відмови від весілля після заручин, необхідно було:
- а) сплатити відшкодування;
  - б) дати гарбуза;
  - в) попросити вибачення;
  - г) піти з дому.
- 9) За традицією, у корейських сім'ях батьки мали жити разом:
- а) зі своїми батьками;
  - б) з молодшою дочкою;
  - в) зі старшим сином;
  - г) зі старшою дочкою.
- 10) Особливістю болгарського весілля є те, що головна роль у ньому належить не батькам, а ...:
- а) старшому синові;
  - б) кумам;
  - в) дідусю та бабусі;
  - г) сватам.

Ключ:

Судження:

+01!

-6!-8!-7!+9

8+5+7-3-2+1

Завершіть речення:

Кинчлїоєвклїрї ! Кинчлїоєв, Кинчлїоєвот
 'їноїтїоєв' вїкїєв чнїотї Кїлїотї, вїнієтї, тїхїрїрїлїрї

Тестові завдання:

1-6; 2-в; 3-в; 4-в; 5-в

6-6; 7-г; 8-в; 9-в; 10-б

Найголовніше правило творчих завдань для дітей:
БЕЗ ПРАВИЛ!!! ТВОРИТИ БЕЗ МЕЖ!!!

Професія педагога – професія творча. Чим вищий рівень креативності вчителя, тим більше шансів для розвитку творчого потенціалу в учнів. До речі, учитель сьогодні має можливість не лише ознайомитись з природою та специфікою креативності, а й підвищити її рівень у себе, навчитись розвивати креативність і у своїх учнів.

Різноманітні численні дослідження свідчать про необхідність вивчати щось нове для того, щоб збільшити свій творчий потенціал. Тренінг і традиційні форми навчання мають суттєві відмінності. Традиційне навчання більше орієнтовано на правильну відповідь і, за своєю суттю, є формою передавання інформації та засвоєння знань. Тренінг, натомість, орієнтується насамперед на запитання та пошук. На відміну від традиційних, тренінгові форми навчання ініціалізують увесь потенціал людини, зокрема рівень і обсяг видів компетентностей, необхідних для її професійної діяльності (соціальна, соціально-психологічна, цільовизначальна, комунікативна, технологічна, продуктивно-результативна, прогностична, аналітико-синтетична, ситуативна, організаційна, емоційна та інтелектуальна), самостійність, здатність до ухвалення рішень, до взаємодії тощо.

Вправа «Знайди м'яч»

Обирається ведучий. Діти сідають рядком, обличчям до нього. За спинами вони передають невеликий м'ячик або інший предмет. За виразом обличчя та позою ведучий повинен вгадати, у кого з дітей м'ячик. Передача м'яча припиняється після сигналу.

Вправа «Мімічна гімнастика»

Дитині пропонується виконати ряд вправ для мімічних м'язів обличчя. Наморщити чоло, підняти брови (подив). Розслабитись. Залишити чоло гладким протягом однієї хвилини. Зсунути брови, насупитись (серджуся). Розслабитись. Цілком розслабити брови, закотити очі (байдужість). Розширити очі, рот відкритий, руки стиснуті в кулаки, все тіло напружене (страх, жак). Розслабитись. Розслабити повіки, чоло, щоки (лінь, хочеться дрімати). Розширити ніздрі, зморщити ніс (огида, вдихаю неприємний запах). Розслабитись. Стиснути губи, примружити очі (презирство). Розслабитись. Посміхнутись, підморгнути (весело, ось який я!).

Вправа «Крижинки»

Вправа є продовженням попередньої. Вона нетривала в часі, але напрочуд гарна. Заморозьте в холодильнику розфарбовану дитиною воду, а потім розбийте різнокольорові крижинки на дрібні шматочки. Спробуйте викласти візерунок з крижаної мозаїки. Згадайте, який настрої був у розфарбованої води. А який став в отриманого візерунка?

Вправа «Чарівний мішечок»

Перед грою потрібно поговорити з дитиною про те, який у неї настрої, що вона відчуває, можливо, ображена на когось. Далі дитині пропонують скласти в чарівний мішечок усі негативні емоції – злість, образу, сум. Цей мішечок з усім поганим, що в ньому є, викидається. Можна запропонувати дитині самій викинути мішечок. Добре, якщо дорослий також покладе в цей мішечок свої негативні емоції. Можна використати ще один «чарівний» мішечок, з якого дитина діставатиме ті позитивні емоції, які вона хоче.

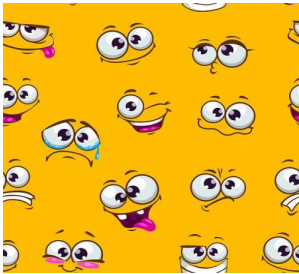

Вправа «Різнокольорова вода»

Дитині пропонується розфарбувати воду в різні кольори. Запитайте в дитини, як зробити «сердиту воду», «добру», «веселу». Можна розфарбовувати воду в найрізноманітніші настрої. Покажіть дитині, як можна за допомогою однієї і тієї самої фарби отримати різні відтінки і як при цьому зміниться «настрій» води. Наприклад, чорна вода була «сердитою», а сіра стала вже «задумливою».

Вправа «Зображення емоцій»

Дорослий показує дітям картинки з зображенням емоцій: радість, сум, подив, злість, страх, сором, цікавість. Завдання дітей: визначити, яке почуття виражає картинка. Потім дорослий пропонує зобразити дітям кожен з емоцій.

Вправа «Настрій»

Діти сідають у коло. Ведучий кидає м'яч дитині й називає будь-який настрій або емоцію. Дитина повертає м'яч і називає протилежний настрій (емоцію).

Наприклад:
Веселий – сумний;
Добрий – злий;
Теплий – холодний;
Світлий – темний.

Вправа «Музика та емоції»

Прослухавши музичний уривок, діти намагаються передати настрої музики словами, наприклад: весела – сумна, задоволена – сердита, смілива – боязка, бадьора – втомлена, тепла – холодна тощо.

Вправа «Вгадай емоцію»

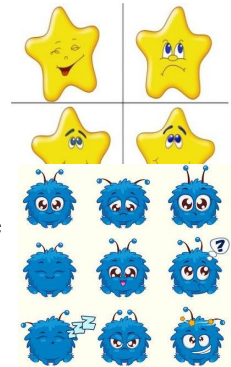
На стіл (картинкою вниз) викладають схематичні зображення емоцій. Діти по черзі беруть будь-яку картинку й не показують її іншим. Завдання дитини – за схемою вгадати емоцію, настрої і зобразити її за допомогою міміки, пантоміміки, голосових інтонацій.

Інші діти – глядачі – повинні визначити, яку емоцію переживає, зображує дитина.

Вправа «На що схожа емоція»

Ведучий (вихователь) пропонує дітям «розказати» про якусь емоцію: її можна намалювати, можна порівняти з яким-небудь кольором, твариною, станом, можна показати за допомогою рухів – усе залежить від фантазії і бажання дитини.

Вправа «Подивімося один на одного»

Діти стають у пари, беруться за руки. Ведучий пропонує: «Дивлячись тільки в очі й тримаючись за руки, спробуйте мовчки передати різні емоції. Наприклад: «Я сумний, допоможи мені!», «Мені весело, пограймо!», «Я не хочу з тобою дружити!» Потім діти обговорюють, яка емоція передавалась і як сприймалась.

Вправа «Скажи, як я»

Дітям пропонується прослухати уривки зі знайомих віршів і визначити їх тембровий відтінок, відповівши на питання вихователя (ведучого): «Яким голосом я прочитала? Чому?». Потім діти по черзі виразно читають уривки, наслідуючи мову вихователя.

Завдання вправи можна ускладнити так:

1. Дібрати піктограму, що відповідає емоційному забарвленню вірша.
2. Передати емоції за допомогою міміки, пантоміміки, наслідуючи виразні рухи дорослого.

Вправа «Малюємо настрої музики»

Після прослуховування музичного уривку й обговорення характеру та настрою музики можна запропонувати дітям намалювати її.

Вправа «Який (яка) я»

Дорослий пропонує дітям висловити свій емоційний стан, своє самопочуття за допомогою епітетів і порівнянь.

Наприклад: я веселий та грайливий, як літній дощик; я задоволена, як кішечка на сонечку.

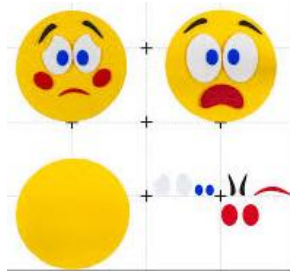

Вправа «Чарівний обруч»

Дорослий пропонує дітям стати в коло, у центрі якого лежить обруч. Вихователь пояснює, що цей обруч чарівний, і кожен, хто стане в нього, перетворюється на веселого пуцика (злу пантеру, сумного зайчика, здивовану кізочку). Під відповідну музику діти почергово виконують ролі.

Вправа «Що ж то за обличчя?»

Дітям пропонують визначити емоційний стан намальованих героїв у певних ситуаціях. Герої зображені без рис обличчя.

Вправа «Будівники»

Учасники стають в одну лінію. Ведучий пропонує уявити й показати мімікою та рухами, як передаєш сусіду:

- важке відро з цементом;
- легкий пензлик;
- цеглу;
- величезну важку дошку;
- цвях;
- молоток.

Вправа «Вгадай настрої за голосом»

Педагог вимовляє фразу з тембровим відтінком, що відповідає вираженню однієї з емоцій. Дитині пропонують набір піктограм, з яких вона повинна вибрати ту, на якій вираз обличчя відповідає вираженій емоції.

Вправа «На що схожий настрої?»

Учасники гри почергово говорять, на яку пору року, природне явище, погоду схожий їхній сьогоднішній настрої. Почати порівняння краще дорослому: «Мій настрої схожий на білу пухнасту хмаринку, а твій?». Вправа проводиться по колу. Наприкінці дорослий узагальнює, який же сьогодні настрої у всієї групи: сумний, веселий, задумливий тощо.

Вправа «Гренуємо емоції»

Запропонуйте дітям насуپитись, як:

- осіння хмара, розлючена людина, зла чарівниця.

Посміхнутись, як:

- кіт на сонечку, саме сонце, Буратіно, хитра лисиця, радісна дитина, начебто вони побачили диво.

Розлютитись, як:

- дитина, у якої забрали морозиво, два барани на мосту, людина, яку вдарили.

Злякатись, як:

- дитина, що загубилась у лісі, заєць, що побачив вовка, кошеня, на якого гавкає собака.

«Зобразити» втому, як:

- тато після роботи, людина, що підняла щось важке, мураха, що тягне велику муху.

Показати:

- туриста, що зняв важкий рюкзак, дитину, яка багато потрудилась, але допомогла мамі, стомленого воїна, що здобув перемогу.

Вправа «Через скло»

Дітям пропонується сказати що-небудь одне одному жестами, уявивши, що їх відділяє скло, крізь яке не проникають звуки. Тему для розмови дитині можна запропонувати, наприклад: «Ти забув надягти шапку, а на вулиці дуже холодно» або «Принеси мені склянку води, я хочу пити». Дитина може також сама придумати своє повідомлення.

Вправа «Живі картинки»

Розглядання ілюстрацій до художніх творів супроводжується аналізом немовних засобів виразності. Після розглядання діти вправляються в наслідуванні зображеним емоційним станам героїв, що виражені зазначеними засобами. На початковому етапі дорослий наводить приклад використання цих засобів. Варіанти:

1. «Зроби, як я» («Повтори за мною», «Покажи, як я»). Педагог демонструє різні способи вираження емоцій персонажів за допомогою немовних засобів виразності. Діти повторюють за ним.

2. Від імені будь-якого персонажа діти виконують різні завдання: зловімо метелика, підкрадімось до будиночка тощо.

Вправа «Уяви собі»

Вихователь запитує дитину: «На чому ти сидиш?». Дитина відповідає. Потім вихователь пропонує їй уявити й зобразити, як би вона злякалась, якби сиділа на даху (на верхівці дерева). Дитину запитують: «Що ти побачила?» Потім пропонують їй уявити й передати здивування, якби вона побачила веселу лисичку (великого птаха, ведмедя); зобразити переляк, якби побачила дракона (чудовисько, Бабу Ягу).

Питання: «Кого зустрів?». Дитина показує, як вона зраділа б, якби приїхала бабуся (брат, друг).

Питання: «Кого проводжав?» Дитина зображує смуток від того, що від'їхала мама (або інша ситуація: загубилось цуценя, кошеня, занедужав друг, зламалась улюблена іграшка).

Питання: «На кого розсердився?» Дитина уявляє й зображує, як би вона розсердилась, якщо в неї відняли б новий велосипед (цукерку, іграшку).

Вправа «Світ емоцій»

Видати дитині набір карток. Запропонувати зібрати різні обличчя з емоціями. Попросити дитину розповісти: Що це за емоція? Від чого вона з'являється? Коли людина її відчуває? Що можна зробити, щоб покращити свій стан чи позбутись цієї емоції? (якщо емоція «небажана»).

Вправа «Зобрази на обличчі»

Дітям пропонується передати за допомогою виразу обличчя зміст речення: «вітер холодний», «хмари сірі», «день сонячний», «веселка чудова», «блиснула блискавка» тощо.

Вправа «Зміни голос»

Дітям пропонується уявити й зобразити ситуацію, коли Лисиця (Заєць, Вовк) вітає Ведмедя, якого боїться; Лисицю-подружку; Зайця, якого Лисиця хоче з'їсти. *Варіант.* Запропонувати дитині голосом зляканої Оленки попросити пічку (річку, яблуньку) сховати її; виконати пісеньку Кози з казки «Вовк і семеро козенят» голосом Вовка, голосом Кози; сказати голосом одного з трьох ведмедів, щоб було зрозуміло, хто запитує: «Хто сидів на моєму стільці?», «Хто їв з моєї миски?»

Вправа «Продовж речення»

Дітям пропонується продовжити речення, у якому йдеться про емоційний стан персонажів, зображених на предметних і сюжетних картинках. Після розглядання картинок пропонується гра: «Я почну, а ти продовж речення».

1. «У цього зайчика свято. Він... (веселий). На його мордочці...(посмішка). Його очі...(сяють від радості). Вони схожі...(на сонечко з промінчиками). Зайчик від радості плескає...(в долоні) та стрибає...(на одній лапці)».

2. «Цей ведмедик сумний. На його мордочці немає...(посмішки), очі...(зажурені). Лапки...(лежать на колінах). Він безрадісно опутив...(плечі) й тихо сидить...(на стільці). Грати йому...(не хочеться)».

3. «Мальвіна дуже здивувалась. Її очі...(широко відкриті), руки...(притиснуті до щік, до грудей). Вона скрикнула від несподіванки... («Ах!», «Ох!», «Оце так!») і навіть злегка...(присіла)».

4. «Цей гном сильно злякався. Його очі...(широко відкриті). Від страху він сильно...(тремтить). Його руки...(притиснуті до грудей).

5. «Карабас дуже розсердився. Його очі... (зіщулені, дивляться зло). Він стиснув...(кулаки), тупотить...(ногами) й голосно кричить... («Я вам покажу!»)».

Вправа «Відгадай, з якої казки герой»

Дітям пропонується визначити, якому персонажу та з якої казки належать слова, які вихователь вимовляє з відповідною інтонацією. Потім пропонується відповісти на запитання: «Сумно чи радісно говорить персонаж?», «Швидко чи повільно (тихо чи голосно?)».

Завдання вправи можна ускладнити так: 1. Слова персонажа вихователь супроводжує характерними виразними рухами. 2. Дітям пропонується самим придумати подібні загадки. 3. Розігрується діалог з літературним героєм. Дитині пропонується поговорити з яким-небудь персонажем зі знайомих їй казок. Педагог дає дитині ляльку, собі бере іншу. Потім веде діалог, залучаючи до нього дитину так, щоб інтонаційно передати відповідність основним емоціям. Наприклад, зображуючи бабусю, вихователь звертається до дитини, яка зображає онучку: «Чому, онучко, ти така сумна? Не йдеш з подружками погуляти?» Дитина відповідає. Вихователь: «Не сумуй, посміхнись. Заспівай мені веселу пісеньку, розкажи вірш, розсміши бабусю». Дитина виконує прохання.

Вправа «Суперечка і дива»

Дітям пропонують заплющити очі та послухати оповідання:

Одного разу Катруся прокинулася від незвичного шуму: то сперечались на столі гуашеві й акварельні фарби, олівці та фломастери. Темою суперечки були якості слухняної дитини. На столі також лежав альбом, який запропонував свою допомогу:

– Послухайте, нумо, усі разом на моїх аркушах спробуймо намалювати ці якості. Ви, будь ласка, не звертайте увагу на те, що я трохи розірваний (це кіт Мурчик об мене кігті точив).

У відповідь олівці загомоніли:

– Дуже слухна пропозиція, але ми не знаємо, що то за якості, що таке слухняність, бо ми завжди розсіпані на столі, а дехто з нас поламаний упав під стіл.

Фломастери також не змовчали:

– І ми не знаємо, які-то вони, слухняні діти, бо червоний фломастер ще з вересня без ковпачка й уже зовсім засох. А наш зелений товариш взагалі на подвір'ї під дощем був два дні.

Напевно, розмова тривала б ще довго, та Катруся не стрималась і ввімкнула світло. Гомін припинився. Дівчинка підійшла до столу, акуратно поклала олівці та фломастери в коробки, а альбом бережно поклала на полицю. Кожного дня матуся прохала її: «Катрусю, приберино, покладай, будь-ласка...». Тепер їй було дуже соромно через свою неохайність і неслухняність. Вона вимкнула світло й подумки побажала солодких снів усім, кого тільки знала.

А вранці трапилось диво: на столі лежав розгорнутий альбом з чудовим малюнком, на якому було зображено якості слухняної дитини.

Діти мають розплющити очі і, користуючись фарбами, олівцями та фломастерами, відтворити той малюнок, що побачила Катря.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большаков В. Ю. Психотренинг. Социодинамика. Упражнения. Игры. Санкт-Петербург: Социально-психологический центр, 1996. 384 с.
2. Бондаренко А. Ф. Социальная психотерапия личности (психоаналитический подход). Киев: КГПИИЯ, 1991. 189 с.
3. Борисова С. Е. Деловая игра как метод социально-психологического тренинга. Вопросы психологии. 1999. № 4.
4. Бочкарева О. Этико-эстетическая направленность художественного диалога в образовании. Искусство и образование. 2006. № 6(44). С. 49–70.
5. Бурнард Ф. Тренинг межличностного взаимодействия / пер. с англ. А. Ракитина. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 304 с.
6. Ващенко Г. Г. Виховання волі і характеру. Київ: Школяр, 1999. 352 с.
7. Вихованець І. Р. Таїна слова. Київ: Радянська школа, 1990. 284 с.
8. Врублевская Е. Г. Педагогические условия развития у педагога способности к фасилитирующему общению в процессе его профессиональной деятельности (на материале учреждений дополнительного образования детей): дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01. Хабаровск, 1999. 226 с.
9. Горбушина О. П. Психологический тренинг. Секреты проведения. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 176 с.
10. Гребенькова Г. В. Кейс-метод у професійному навчанні. URL: <http://www.nmc.od.ua/wpcontent/uploads/2011/01/> (дата звернення: 12.05.2018).
11. Димова О. И. Педагогические условия развития способности к фасилитирующему воздействию у будущих учителей: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01. Хабаровск, 2002. 199 с.
12. Долгоруков А. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения. URL: http://www.vshu.ru/lections.php?tab_id=3&a=info&id=2600 (дата звернення: 05.05.2018).
13. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. 166 с.

14. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
15. Жуковський В. М., Москальова Л. Ю. Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування в середніх загальноосвітніх закладах. Навчальний посібник. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. 364 с.
16. Зеер Э. Ф., Романцев Г. М. Личностно ориентированное профессиональное образование. Педагогика. 2002. № 3. С. 16–21.
17. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учеб. пособие. Ростов н/Д.: Феникс, 1997. 480 с.
18. Игры – обучение, тренинг, досуг: в 4-х кн. / под ред. В. В. Петрусинского. Москва: Новая школа, 1994. 368 с.
19. Інтерактивні методи навчання в практиці роботи початкової школи / упоряд. О. В. Стребна, А. О. Соценко. Харків: Основа, 2006. 176 с.
20. Клепко С. Ф. Дилема «факти – компетентності». Управління освітою. 2005. № 17. С. 2–3.
21. Комар О. А. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до застосування інтерактивних технологій. Теоретико-методичні аспекти: монографія. Умань: РВЦ «Софія», 2008. 332 с.
22. Ли Д. Практика групового тренінга. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 224 с.
23. Лидерс А. Г. Психологический тренинг с подростками: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2001. 256 с.
24. Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання: метод. посібник / Панченков А., Пометун О., Ремех Т. Київ: А.П.Н., 2003. 72 с.
25. Новосад С. О. Практичні заняття з розвитку творчих здібностей (тренінг, ігри, вправи, завдання): методичний посібник. Київ: КДІДПМД ім. М. Бочука, 2008. 48 с.
26. Оганесян Н. Т. Методы активного социально-психологического обучения: тренинги, дискуссии, игры. Москва: Ось-89, 2002. 176 с.
27. Панфилова А. П. Инновационные педагогические технологии: Активное обучение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2009. 192 с.
28. Прутченков А. С. Социально-психологический тренинг в школе. 2-е изд., дополн. и перераб. Москва: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. 640 с.

29. Психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат, 1990. 494 с.
30. Роджерс Карл Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. М. М. Исениной; под общ. ред. Е. И. Исениной. Москва: Прогресс-Универс, 1994. 479 с.
31. Ромашина С. Я., Майер А. А. Фасилитативная педагогика: учеб. пособие. Барнаул: Азбука, 2011. 300 с.
32. Святитель Тихон Задонський. Духовні настанови. Чернігівські єпархіальні відомості. URL: <http://cerkva.in.ua/patrologia/70-tihonzadonskyi.html/> (дата звернення: 22.05.2018).
33. Сидоренко Е.В. Технологии создания тренинга. От замысла к результату. Санкт-Петербург: Речь, ООО «Сидоренко и Ко», 2007. 336 с.
34. Сисоєва С. О. Інтерактивні технології навчання дорослих: навчально-методичний посібник / НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих. Київ: ВД «ЕКМО», 2011. 320 с.
35. Ситников А. П. Акмеологический тренинг: Теория. Методика. Психотехнология. Москва: Технологическая школа бизнеса, 1996. 428 с.
36. Ситуаційна методика навчання: теорія і практика / упоряд. О. Сидоренко, В. Чуба. Київ: Центр інновацій та розвитку, 2001. 256 с.
37. Фанч Ф. Пути преобразования: учебник по практическим техникам для содействия личностным изменениям / пер. с англ. Д. А. Ивахненко. Киев, 1997. 400 с.
38. Фісун О. В. Педагогічна фасилітація як багатозначний феномен. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. 2010. № 34. С. 133–139. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_zntndr_2010_34_21 (дата звернення: 12.05.2018).
39. Хоменко А. В. Фасилітація як феномен гуманних відносин учителя й молодшого школяра. URL: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/znpbdpu/Ped/2009_1/Homenko%20A.pdf (дата звернення 08.05.2018).

40. Шахматова О. Н. Психологические особенности педагогической фасилитации. Ежегодник Российского психологического общества: Материалы III Всерос. съезда психологов. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. Т. 8. С. 373–377.
41. Шевцова И. В. Тренинг тренеров: 9 дней личностного роста. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 128 с.
42. Шевцова И. В. Упражнения и рекомендации для тренинга личностного роста. Санкт-Петербург: Речь, 2007. 192 с.

Навчально-методичний посібник

Москальова Людмила Юріївна
Яковенко Ірина Олександрівна
Єрьоміна Лілія Євгенівна
Жейнова Світлана Сергіївна

ФАСИЛІТАЦІЯ І ТРЕНІНГ
НА КУРСАХ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО
СПРЯМУВАННЯ

Відповідальний редактор	Москальова Л.Ю.
Коректор	Черненко І.М.
Технічний редактор	Постильна О.О.

Рисунок обкладинка – Плахоніна А.К.
Фотографії до посібника – Єрьоміна Л.Є.

Підписано до друку 27.06.2018 р. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 6,57.
Наклад 300 прим. Зам. № 2614

Видано та надруковано ФО-П Однорог Т.В.
72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграда, 3а
Тел. (098) 243 96 51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 29.01.2013 р. серія ДК № 4477